

Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü

Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜ

I İslâm dünyasında Vakıf müessesesi- nin ehemmiyeti

Vakıf müessesesi, uzun asırlardanberi, bütün İslâm memleketlerinde çok büyük ehemmiyet kazanmış, içtimâî ve iktisadî hayat üzerinde derin te'sirler yapmış dinî - hukukî bir müessesedir. XVIII. asır sonlarına XIX. asır başlarında bu müessesenin İslâm hayatındaki ehemmiyetini ve şümülünü anlatmak için, o devirlerde yaşamış bâzı garb müelliflerinin, tahminî dahi olsa, şu müşahedelerini nakletmek kâfidir: Mouraja d'Ohsson ve M. Gatteschi, Osmanlı İmparatorluğundaki gayri menkul servetin büyük bir kısmını vakıfların teşkil ettiğini söylerler; bunun hemen dörtte üç nisbetinde olduğunu da iddia edenler vardır. Cezayir fransız işgali altına düştüğü esnada, şehirlerdeki gayri menkullerle şehirler civarındaki arâziden hemen yarısının vakıf olduğunu Zeyss iddia eder; P. Bonnard da Tunus arâzisinin rivayete göre hemen üçte birinin vakfa ait olduğu mü-tâleasındadır. 1925 de Mısır'daki işlenen arâzinin sekizde biri vakfa ait bulunuyordu. Her halde, Fas, İran, Hindistan, Türkistan gibi İslâm kültürünün asırlarca hâkim olduğu sâhalarda da vakfın çok mühim bir yer tuttuğu kat'iyetle ifade olunabilir. Bütün bunlara ilâve olarak, bugün bile Türkiye'nin her köşesinde vakıf eserlerine hemen her adımda tesadüf edildiğini söylersek, vakıf müessesesinin İslâm dünyasında ne muazzam bir röl ifa ettiğini kolayca anlatabiliriz.

Bu hukukî müessesenin İslâm medeniyeti dairesinde bu kadar büyük bir inkişaf göstermesi, İslâm memleketlerinin içtimâî ve iktisadî hayatında bu kadar muazzam ve devamlı bir röl oynaması, hiç şüphe yok ki sadece tesadüfe veya keyfe bağlı bir hâdise gibi telâkki olunamaz. Aşağıda izah edildiği veçhile bu inkişafı sadece «İslâm hukukundaki verâ-

set kaidelerini değiştirmek» veya «servetini keyfî müsaderelerden kurtarmak» gibi şahsî bir menfaat kaygusuna isnad eden *materiyalist* telâkkiler, tek cepheli ve çok dar bir izah tarzıdır; halbuki bu kadar geniş ve şümüllü bir vâkıayı izah için türlü mahiyette birçok âmilleri - dinî ve ahlâkî âmilleri, iktisadî ve içtimâî âmilleri, siyasî âmilleri - hep birden göz önünde tutmak lâzımdır. Bunun tam zıddı olarak, son zamanlarda memleketimizde bâzı muharrirler tarafından ileri sürülen diğer bir fikir, yâni, vakfın İslâm dünyasındaki inkişafını «İslâm dininin diğer dinlerden daha ahlâkî ve insanî gayelere malik olmasına isnad etmek» fikri de hiçbir ilmî esasa dayanamaz. Daha açık bir ifade ile, vakıf müessesesinin teşekkül ve inkişafı tarihî bir sûrette anlaşılmalıdır. Sadece aklî ve mantikî istidlâllerle - bâzı zamanlara ve bâzı sâhalara münhasır bir takım münferit vâkıılardan çıkacak neticelei tâmin edecek - bu türlü izahlara kalkışmak, ilmî bir hareket sayılamaz. Esasen ne eski Şark medeniyetlerinde, ne Yunan ve Roma âlemlerinde, ne de Ortaçağ Hıristiyan dünyasında emsaline tesadüf edilemeyen ve sırf İslâm medeniyeti çevresindeki memleketlere ve kavimlere münhasır kalan bu muazzam inkişaf, tarihî kadrosu içinde tetkik edilmedikçe, onun *hukukî* mahiyetini lâyıkile anlamak imkânı da hasıl olamayacaktır.

II

Vakıf müessesesi hakkındaki kaynaklar ve tetkikler

Vakıf müessesesi gibi İslâm âleminde asırlarca yaşamış ve içtimâî hayatın günlük hâdiselerile sıkı sıkıya alâkadar olmuş hukukî bir müessesenin, İslâm hukukçuları tarafından inceden inceye işlenmemesi ve sistemleştirilmemesi imkânsızdı. Hakikaten, salâhiyetli garb hukukçularının da itiraf ettikleri veçhile, Roma hukukundan sonra üzerinde en fazla uğraşılmış bir hukuk sistemi olan İslâm

hukukunun büyük üstadları, daha ilk imamlardan başlayarak, vakıf mevzuu üzerinde de ehemmiyetle çalışmışlar, ve onu yavaş yavaş sistemleştirib tedvin etmişlerdir. Muhtelif İslâm mezheplerine, diğer bir ifade ile, muhtelif İslâm hukuk mesleklerine göre yazılmış fıkıh kitaplarında vakfa ait kısımlar mevcut olduğu gibi, ayrıca da doğrudan doğruya bu mevzua ait muhtelif monografiler vücade getirilmiştir:

Al-Khassâf'ın (ölümü 261 H. — 875 M.) *Ahkâm-al-Wakfı* (Kahirre, 1904), Hilâl b. Yahyâ'nın (ölümü 245 H. — 859 M.) *Kütüb-i Ahkâm-al-Wakfı* (Haydarâbad, 1355) bu monografilerin en eskilerindendir. Daha sonraki zamanlarda, meselâ İbrahim b. Mûsâ - al - Tarâbulûsî'nin (ölümü 992 H. — 1516 M.) *al-İs'âf fî Ahkâm-al-Awkâfı* gibi monografiler yazılmıştır ki, bunların son nümuneleri olarak memleketimizde Ömer Hilmi, Ali Haydar, Mehmed Hamdi efendiler ile B. Ebul'ulâ'nın eserlerini ve en son olarak da B. Ali Himmet Berkî'nin *Vakıflar* (İstanbul 1941) adlı kitabını zikredebiliriz. Türkiye haricindeki diğer İslâm memleketlerinde de son zamanlarda yerli âlimler tarafından yazılmış vakfa ait muhtelif eserlere tesadüf olunmaktadır.

Gerek memleketimizde gerek İslâm memleketlerinde yerli âlimler tarafından yazılmış olan bu muahhar eserler, umumiyet itibarile sırf ameli ihtiyaçlara tekabül eden ve muayyen bir mezhebe göre tedvin edilmiş olan dogmatik kitaplardır. Fakat bunların hiç birisi, vakıf müessesesinin - geniş ve hakıki mânâsile - hukukî mahiyetini ve tarihî inkişafını anlatabilecek ilmi bir mahsül sayılmaz. Tamamile *teolojik* bir mebdeden işe başlayan ve muayyen bir mezhebin doktrinlerinin çerçevesi içinde kalan ve asıl ana menbâ'lara kadar çıkamıyarak son asırlardaki iltikatçı müelliflerden (meselâ İbn Nüceym, İbrahim Halebi, İbn 'Âbidin veya onlardan birkaç asır evvel gelmiş bu gibi fakihlerden) istifade ile iktifa eden bu kitaplarda, *tenkîci* ve *objektif* bir zihniyete tesadüf edilmemesi gayet tabiidir. Hukukî müesseseleri içtimaî bir mahsül olarak telâkki etmek ve onların *tarihî realite* çerçevesi içindeki tekâmül safhalarını izaha çalışmak, garb hukukçuları arasında bile he-

nüz lüzumu defecesinde anlaşılmamış iken, bizim Ortaçağ zihniyetile yetişmiş eski hukukçularımızın, hukuk'u *adli teknik*'ten ibaret sanmalarını zarurî görmelidir.

Umumiyetle İslâm hukuku hakkında olduğu gibi vakıf müessesesi hakkında da XIX-XX. asırlarda Avrupada birçok tetkikler yapıldığını görüyoruz. İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya, Holanda gibi milyonlarca İslâm tebaaya malik müstemlekeci devletler, idare ettikleri İslâm memleketlerinde Vakıf meselesile doğrudan doğruya temasa gelmişler, gerek idarî gerek adli bakımlardan bu meselenin tetkikine mecbur olmuşlardır. Meselâ Tunus, Cezayir, Fas gibi *malikî* mezhebinin hâkim olduğu sâhaları ele geçiren Fransızlar, daha ziyade Malikî mezhebine göre vakıf meselesini tetkik zarureti duymuşlardır.

Vakıftan bahseden garb eserlerini umumiyetle birkaç sınıfa ayırmak mümkündür:

A. — Umumî bir sûrette İslâm hukukundan bahseden eserler.

Bunlarda vakıf meselesinden de tabiatile bahsedilmektedir. Bunlardan bâzıları muayyen bir mezhebe göre, yâni meselâ hanefî hukukunu yahut malikî hukukunu anlatmak maksadile yazılmış olduğundan, vakıf meselesi de bu eserlerde tabiatile bu bakımdan tetkik edilmiştir.

B. — Arâzî meselesinden yâni toprak milkiyetinden bahseden eserler.

Bunlarda da vakıf meselesinin bir cephesinden bahsedilmekte olup, ekseriyetle muayyen bir coğrafi - siyasi sâhaya ait olduklarından orada hâkim olan mezhep esaslarına göre vaziyeti teşrih etmektedirler. Maamafih bu cins eserler arasında, yalnız muayyen bir memleketin milkiyet rejiminden bahsetmeyip umumiyetle İslâm hukukunda arâzî meselesinden bahseden umumî mahiyette eserler yok değildir. XIX - XX. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu tedricen parçalandıkça, İmparatorluktan ayrılan memleketlerde toprak milkiyeti meselenin tetkiki, İmparatorluk idaresine halef olan yeni idareler için hayatî bir zaruret teşkil etmiş ve bu sebeble birçok tetkikler yapılmıştır.

C. — İslâm hukukunda *verâset* meselesinden bahseden eserler.

Vakıf müessesesi, bilhassa *aile vakıfları*, İslâmdaki verâset prensiplerini - tabii doğru-

dan doğruya değil fakat dolayısıyla - değişti-recek mahiyette olduğundan, bu cins eserler-de de vakıf meselesine mühim bir yer ayrıl-mıştır.

D. — İslâm memleketlerinden herhangi birinde vakıf müessesesinin mahiyetini teşrih eden eserler.

Bilhassa ameli zaruretler dolayısıyla Tunu-s'a, Cezayir'e, Mısır'a, Trablus ve Bingazi'ye, Osmanlı İmparatorluğu'na, ve 1914 - 1918 harbinden sonra da İmparatorluktan ayrılan İslâm memleketlerine ait böyle birçok mo-nografiler vücade getirilmiştir. Bu eserler vakıf meselesini, tabiatile, bahsettikleri sâha-da hâkim bulunan mezhebe göre izah etmek-tedirler.

E. — Umumî sûrette İslâm hukukunda vakıf müessesesinin mahiyetinden bahseden eserler.

Bunların bâzısı, sadece vakfa ait herhan-gi bir mezhebe mensub bir islâm fakihinin eserinin tercümesinden ibaret ise de, en ehem-miyetlileri, meseleyi daha geniş ve umumî bir sûrette tetkik ve izah etmektedirler. Bun-lar arasında E. Mercier'in ve bilhassa Eug. Clavel'in monografilerile: Mar-cel Moran'dın vakıf müessesesinin men'-şei ve hukukî mahiyeti hakkındaki küçük fa-kat şümüllü tetkiki, ehemmiyetle zikre lâ-yıktır. Bilhassa Clavel'in kitabında vakıf meselesinin Şimalî Afrika memleketlerindeki vaziyeti ve XIX. asırda İngiliz, ve Fransız idarelerinin Mısır, Cezayir ve Tunus'ta vakıf hususunda aldıkları yeni tedbirler ve koy-dukları hükümler de etrafı ile izah olunmakta-dır. Heffening'in İslâm Ansiklopedi-si'ndeki *Wakf* maddesi de, bu müessesenin İslâm hukukundaki mahiyet ve mevkiini, men-şei, ehemmiyetini, kifayetsiz bir tarihçesini, muhtelif İslâm memleketlerinde bugünkü va-ziyetini çok kısa fakat oldukça toplu sûrette göstermekte ve bu husustaki kaynaklarla tet-kikler hakkında da azçok malûmat vermek-tedir.

Bu zikrettiğimiz eserler, gerek huku-kî gerek tarihî bakımlardan, memleke-timizde *hanefî* fıkhına göre yazılıp yalnız Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıf meselesinin tâbi olduğu hükümleri ihti-va eden kitaplardan çok mükemmeldir.

Fakat bütün bu tetkiyklere rağmen, vakıf meselesinin bilhassa *menşei ve tarihî tekâmü-*

lü, İslâm medeniyetinin maddî ve mânevî çer-çevesi içinde izah edilmiş ve lâ-yıkile anlaşıl-mış sayılamaz. Yalnız Orta Asya ve İran sâ-halarında kurulan eski İslâm ve Türk devlet-lerinde değil, hattâ Osmanlı İmpara-torluğu'nda bile vakıf müessesesinin tarihi henüz lâ-yıkile tetkik edilmiş değildir. *Vakıflar Dergisi*'nin ilk sayısında, bu husus-ta şimdiye kadar yapılan araştırmaların kifa-yetsizliğini, bunun sebeplerini, tetkiki icab eden meseleleri, müracaat edilecek başlıca kaynakları umumî çizgileriyle göstermiş oldu-ğum için, burada onları tekrara lüzum gör-müyorum.

III

Vakıf müessesesinin men'sei hakkın-da muhtelif nazariyeler

Vakıf müessesesi hakkında muhtelif mezheblere mensub islâm hukukçuları tara-fından kurulmuş olan nazari sistemlere göre, vakıf, doğrudan doğruya İslâmî menş'e'den gelen bir müessesedir. İmâm Şâfiî'ye göre Arabistan'da İslâmiyetten evvel vakıf mevcut değildi (*Kitâb-al-Umm* 275, 280). *Kur'un*'da vakfa ait hiçbir sarîh işâret bu-lunmamakla beraber, İslâm fakihleri muhte-lif hadislere istinaden bu müesseseyi Peygam-bër zamanına irca ederler. Bâzı muahhar islâm müellifleri, İbrâhim Peygamber tarafından yapılan vakıfların mevcudiyetinden de bahsederler. Fakat, Kudüs'te hâlâ de-vam eden bu vakıfların, sonradan, İslâm âle-minde vakıf müessesesi yayıldıktan sonra bu modadan istifade etmek isteyenler tarafından uydurulmuş olması daha akla yakındır [1]. İslâm vakıfları arasında, eskidenberi uydurul-

[1] Maamafih bunun İslâmiyet'ten evvelki za-manlara ait bir te'sis olması ve sonradan şeklini değiştirmesi de imkânsız değildir: XIV. asır başında Kûfe şehri civarında Bir Malâna'ya yakın bir Zülkifî peygamberin kabri olduğunu ve Yahudiler indinde burasının - müslümanların Kâbe'si gibi - bir ziyaretgâh eddediğini ve nihayet İhâni hükümdarı Ölçaytân'ın buranın tevliyyetini müslüman-lara verdiğini biliyoruz. [Hamdullah Kazvini. *Nüzhetülküfûh* GMS. XXIII, 1915 s. 33; - İngilizce tercümesi, s. 59]. Belki İbrâhim peygamber vakıfları da bu yolda bir şeydi. Bu hususta diğer bir ihtimali de göz önünde tutmak icap eder: Belki yahudi ziyaretgâhının vakıfları İslâm vakif sistemi teessüs ettikten sonra, onu taklit yolla Yahudiler tarafın-dan vücade getirilmiştir. Bilhassa Mısır'da hristi-yanların İslâm vakif usulünü taklit ederek kiliseleri için vakıflar te'sis ettiklerini biliyoruz [M. Beilin. *Etude sur la propriété foncière en pays musulmans et spécialement en Turquie*, Journal asiatique, 1861, p. 511].

muş yalan vakfiyelere ve yalancı şahadetlere istinaden kabûl ve tescil ettirilmiş olanlar nadir olmadığı cihetle, bunun da bu türlü bir vâkıa olması çok muhtemeldir. *Vakıflar Dergisi*'nin gelecek sayılarında bu türlü uydurma vakfiyelere ait bâzı mühim misaller vereceğiz.

İslâm hukukçularının vakıf müessesesini Peygamber ve Hulefâ-yı-Râşidin devirlerine kadar çıkarmak istemelerine rağmen, mezheb kurucusu olan ilk büyük imamlar, hattâ aynı mezhebe mensub büyük hukukçular arasında vakfın mahiyeti ve hukukî esasları hakkında çok derin ayrılıklar ve görüş farkları bulunması, bilhassa dikkate lâyıktır: Vakfın şiddetli taraftarı olan İmâm Şâfiî, yukarıda zikredilen eserinde, vakfa taraftar olmayanları şiddetle tenkid etmektedir ki, bunlar arasında ismi tasrih edilmemekle beraber hanefî mezhebinin kudretli kurucusu İmâm Âzam ve meşhur Kadı Şuraylı (ölümü: 82 H. — 701 M.) de bulunmaktadır. Şâfiî, te'sis edilen bir vakfın, vâkıfın ve mirasçılarının milkiyetinde kalacağı hakkındaki nazariyeye de şiddetle hücum ediyor. Herhalde İmâm Şâfiî'nin fikirleri, vakıf hakkında daha sonraları hemen umumiyetle kabûl edilen esasların galebesine çok yardım etmiş gibi görünmektedir. Üstadı olan İmâm Âzam'a ve arkadaşı İmâm Muhammed'e rağmen, hanefî mezhebindeki vakıf prensiplerinin esasını, âdetâ İmâm Ebû Yusuf kurmuş, birçok meselelerde üstadından ayrılmıştır. Meselâ «gâlesini tamamiyle vâkıfa ait olmak üzere vakıf te'sisi» ni tıpkı İmâm Âzam ve İmâm Muhammed gibi -sahih saymayan İmâm Ebû Yusuf, sonradan, Peygamberin - Ömer b. al-Hattâb'ın *Thamg*'daki vakfına esas teşkil eden bir *hadis*'ini gördükten sonra, bu fikirden dönmüştür. Daha birçok misallerini zikretmek kabil olan bu derin ayrılıklardan iyice anlaşılıyor ki, İmâm Şâfiî ve bilhassa Ebû Yusuf gibi vakıf müessesesini genişletmek için vâkıflara her türlü kolaylıklar göstermek isteyen hukukçulara karşı, diğer bir takım fakihler, bu müesseseyi uzun müddet fena bir gözle görmüşler, onun şer'i mahiyetini tanımak istememişler, ve hiç olmazsa hukukî

neticelerini tahdide çalışmışlardır. Çünkü, İmâm Âzam'ın ve uzun müddet İmâm Ebû Yusuf'un da bilmedikleri bir hadise - ve birisi aile vakfını esas teşkil eden diğer iki rivâyete - dayanarak, *Kur'an*'ın miras hakkındaki kat'i hükümlerini tâdil edebilecek bir müesseseyi tecviz etmek, İslâm hukukçuları için tabiatile çok müşküldü. Fakat muhtelif içtimâî âmiller, İslâm cemiyeti içinde vakfın sür'atle inkişafını intaç ediyordu. İşte bu hayati zaruret karşısında, muhtelif mezheblere mensub büyük hukukçular, bir taraftan vakfa ait hükümler koymakla beraber, diğer taraftan da onun *verâset* ahkâmını büsbütün ihlâl etmesine mâni olmasına çalışıyorlardı. Lâkin, bir hac esnasında Medine'deki İslâm vakıflarını gördükten sonra, bu müessesenin İslâm ümmeti için çok faydalı olacağına kanaat getirmiş olan Ebû Yusuf (Seralisi, *Mabsût*, XII, 28), devrin umumî temâyülüne tercüman olarak, vakfı kolaylaştıracak ve vâkıflara büyük bir serbesti verecek yeni hükümler koydu; ve işte içtimâî muhit şartlarına tetâhukundan dolayı, hattâ kendisi gibi hanefî mezhebindeki muârizlarının dahi şiddetli tenkidlerine rağmen, vücade getirdiği sistem muvaffak oldu.

Bütün bu hulâsadan kolayca anlaşılır ki vakıf müessesesi, Peygamberin ölümünden sonra, Hicretin ilk asrında teşekkül etmiş, ve ikinci asrın son yarısında hukukî şeklini almıştır. Fakat vakfı tamamiyle islâmî bir menşe'e isnad eden bu tek cepheli görüş, tarihi realiteye ne derece kadar uygundur? *Kur'an*'da hiç bahsedilmeyen ve Peygamber devrindeki vaziyeti de çok şüpheli ve münakaşalı olan böyle bir hukukî müessese, İslâm cemiyetinde birdenbire nasıl bu kadar büyük bir inkişaf gösterebiliyor? İslâmiyetin *verâset* hakkındaki kat'i hükümlerini - kaçamaklı bir şekilde olsa bile - değiştirmek gibi ilk İslâm hukukçularını rencide edecek bir mahiyet arzemesine rağmen, bu müessese nasıl olup da muhite uygun bir sistem haline getiriliyor? İşte bir yığın sualler ki, bunların cevabını tamamiyle *doğmatik* mahiyet arzeden eski ve hattâ yeni İslâm eserlerinde bulmak kabil değildir. Lâkin bu hususta tetkikler yapan Avrupa müellifleri vakfın menşe' ve tekâmülü hakkındaki bu suallere azçok cevap vermeğe çalışmışlardır ki, tamamiyle kanaat verici

bir mâhiyette olmamakla beraber, bu muhtelif telâkkiyeleri gözden geçirmek, bu meseleler hakkındaki türlü görüş tarzlarını anlatmak itibarile hiç de faydasız sayılamaz.

A. — Idealist (İslâmî) nazariye.

M. Belin, M. de Nauphal, hattâ Mercier, Clavel, M. Zeis, Sauteyra et Cherbonneau gibi müellifler, İslâm hukukçularının klasik telkinterine sadık kalarak vakfı tamamen *islâmî* mahiyette bir müessese olarak ve doğrudan doğruya *islâmî menşe'*den gelmiş addederler. Dinî müesseselere, yoksullara ve kimsesizlere Allah rızası için yardım, vâkıfa uhrevî bir mükâfat te'min ettiği için, sair dinlerde olduğu gibi İslâmiyette de bu dinî ideâl, vakıf müessesesinin doğmasına ve inkişafına sebep olmuştur. Bu sûretle vakıf, İslâm'daki *sadaka* fikrile alâkadar oluyor. Halbuki bu nazariye ile ancak *şer'î vakıflar*, yani dinî ve hayrî bir gayeye mâtuf te'sisler izah olunabilir. Eğer bu nazariye tamamen doğru olsaydı, ilk İslâm hukukçularının neden buna muhalif bir vaziyet aldıkları ve onun inkişafına mâni olmak istedikleri aslâ izah olunamazdı. Esasen vakfa tarafdar olan İslâm hukukçularının bile, muasırlarının veya seleflerinin birçok kuvvetli itirazlarına cevap vermek ve bu müesseseye *nakli* bir mesned bulabilmek için ne kadar sıkıntı çektiklerini yukarıda kısaca anlatmıştık.

B. — Aksül'amel nazariyesi.

Mouradja d'Ohsson, Robe, Mercier, Marcel Moran d gibi müelliflerin ileri sürdükleri bu nazariyeye göre, vakıf müessesesi ve bilhassa âdi vakıflar (*aile vakıfları*), her şeyden evvel, eski *Arab urfü'nün*, Müslümanlığın koyduğu yeni verâset hükümlerine karşı bir aksül'âmelinden doğmuştur. Arab hayatında İslâmiyetten evvel kadınların ve kız çocukların içtimaî ve hukukî vaziyetleri çok aşağı idi; İslâm dini, kadının bu vaziyetini yükselterek onun da verâsete ehli olduğu hükmünü koydu. Asırlardanberi sürüp gelen bir an'aneye karşı İslâm dininin aldığı bu kat'î vaziyet, Arabları doğrudan doğruya değil fakat kaçamaklı yoldan bir aksül'âmel yaratmağa mecbur etti; ve bunun neticesinde *aile vakıfları* meydana çıktı. Bu usûl sayesinde bir aile reisi, vakıf te'sisi sûretile kızlarını mirastan iskata muvaffak oluyordu. İslâm hukukçuları,

miras hakkındaki *Kur'an* hükümlerini fiilen hiçe indiren bu usûl karşısında şiddetli itirazlarda bulundular; hattâ Malikîlerin vakıf sisteminde buna mâni olacak hükümler kondu. Lâkin İmâm Ebû Yusuf'un kurduğu hanefî vakıf sistemi, vâkıflara bu meselede de çok geniş bir serbesti verdiği cihetle, umumî bir kabûle mazhar oldu. Hanefî mezhebinin hâkim olmadığı meselâ Cezayir gibi memleketlerde, vâkıfların hanefî sistemine dayanarak vakıf te'sis ettiklerini biliyoruz. İslâm hukukçularından bazılarının vakfı *vasiyet'e* bazıların da *hibe'ye* benzetmeleri, âdi vakıfların, verâset hükümlerini dolayisile değiştirmek gayesine mâtuf olduğundan dolaydır [2].

İslâm vakfının menşei hakkında klâsik İslâm telâkkiysini kabul eden Zeis, Sauteyra et Cherbonneau, Mercier gibi birçok müellifler, vakıf müessesesinin sonraki büyük inkişafında, bu «verâset hükümlerini vakfın iradesine göre değiştirebilmek» karakterinin şiddetle âmil olduğunu teslim etmektedirler. Onlara göre, menşeyinde tamamen dinî bir te'sis (*une fondation pieuse*) olan vakıf (*vakf-ı-şer'î*), sonradan genişliyerek ve bu ilk mahiyetini kaybederek, vâkıfa verâset hükümlerini değiştirmek imkânını veren ve *urf'e* dayanan bir müessese halini (*vakf-ı-âdi*) almıştır. Şu zikrettiğimiz vâkıfa bu hususta çok mânâlıdır: Şimali Afrika'daki müslüman Kabile'lerin an'anelerine göre, kadınlar mirasa iştirak etmezler: İslâm dini buna müsaade etmediğinden, onlar, kadınları mirastan iskat için geniş mikyasta aile vakfı usûlüne müracaat ederlerdi. Sonradan, an'aneyi te'yid eden ve kadınları mirastan mahrum birekan birtakım kanunların tatbikine başlanınca, artık vakıf usûlüne mürâ-

[2] Vakfın, şeriatın verâset hakkındaki hükümlerini arap urfüne göre değiştirmek temayülünden doğduğunu iddia edenlerin fikirlerini, bu hususta büyük İslâm fakihleri arasındaki ihtilâfları burada izaha imkân yoktur. Muhtelif İslâm mezheplerinde vakıf hakkındaki doktrinlerin nasıl teşekkül ettiğini, ileride, ayrı bir tetkikname ile tafsilen anlatmak niyetindeyiz. Sımdilik şunu söylemekle iktifa edelim ki, İslâmiyetten evvelki Araplarda miras hukuku, daha basit bir ifade ile eski Arap âlestinin hakiki mâhiyeti, bu hususta yapılmış muhtelif tetkiklere rağmen, henüz kâfi derecede aydınlatılmamıştır. W. Marçais, vaktiyle bu hususta ileri sürdüğü fikirlerden bir çoğunu [*Des parents et allés successibles en droit musulman, Rennes 1898*], sonradan tamamen terketmiştir. Fakat her ne olursa olsun, vakfın menşeyinde olmasa da inkişafında, «verâset hükümlerini değiştirmek» imkânının büyük bir âmil olduğu kat'iyetle söylenebilir.

cuatten tamamen vazgeçmişlerdir. Maamafih bu aile vakıtlarının (*vakf-ı-enlî*) çok eski olduğu, ilk İslâm hukukçularının bu husustaki şiddetli hücumlarından - meselâ Kadî Şurayh'ın daha hicretin ilk asrındaki itirazları - antaşıldığı gibi, İmânu Şâfi'nin Fustât'daki evini bütün mülhakatine beraber evlâdına vakfettiği hakkındaki malûmatımız da bunu kat'ileştiriyor (*Kitâb-al-Umm*, III, 281-283). M. d' H o s s o n'dan başlayarak vakıf hakkında tetkikatta bulunan bütün Avrupa müellitleri, «servetini müstebid hükümdarların g a s b ve m ü s â d e r e s i n d e n kurtarmak ve çocuklarına herşeye rağmen devam edecek bir irad te'min etmek» düşüncesinin de vakfın inkişafında büyük bir âmil olduğunu iddia etmişlerdir. Herhalde bu psikolojik âmilin bu hususta kuvvetli bir te'siri olduğu inkâr edilemezse de, bütün vakıfları - meselâ hiç evlâdı olmıyanların, hadım ağaların yapmış oldukları vakıfları - böyle *m a t e r y a l i s t* bir telâkki ile izaha imkân olmadığı da muhakkaktır.

Maamafih, bu aile vakfının, meşrû olmıyan bâzı gayeler için bir hiyle yolu olmak üzere istimaline teşebbüs edildiğini gösteren başka deliller de vardır: borçlu bir kimsenin servetini alacaklılarından kurtarmak için evlâdı lehine vakıf te'sisine kalkması, E b ü s s u ' ü d'un bir fetvasile menedilmiştir. Mısır'da aile vakıflarına ait varidatın 1928 - 1929 yılında diğer bütün vakıflar varidatından daha fazla olması (100 milyon franktan fazla), vakıf müessesesinin son asırlarda asıl insanî gayesinden nasıl inhiraf etmiş olduğunu göstermeğe kâfidir.

C. — Devlet menfaati nazariyesi.

Sadece Z e y s ve bilhassa V a n B e r c h e n tarafından ileri sürülen bu nazariyeye göre, vakfın menş'ei, asıl sarih mebd'e'ini, Peygamber'in ölümünden sonra *fey*'lerin milkiyeti üzerinde yapılan değişikliklerde aramak lâzımdır. Peygamber hayatta iken, gerek harben gerek sulhan zaptedilen milkler ve topraklar - ki ıstılahta bunlara *fey*' denir - hukukan onun arzu ve iradesine tâbi'di; Peygamber ölünce, vârisleri bunların kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Lâkin bu talepler kabûl edilmedi; ve bu servetin İslâm ümmetinin nef'ine olarak yâni *Beyt-ül-mâl'ce* mevkuf tutulduğu ve ona ait olduğu ileri sürüldü. Bu sûretle, toprak, her türlü hukukî tehavvüllerden

masun, mukaddes bir şey mahiyetini alıyordu. Hulâsa, zapt ve ilhak edilen topraklar vakfa tebdil edilmiş oluyordu. Artık bundan sonra, Muhammed'in halefleri yâni Halifeler bu arâzîyi Beytülmal namına idare ile mükellef bulundular ve bunlar üzerinde hiçbir milkiyet hakkına malik olmadılar (V a n B e r c h e n, *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers Califes*. P. 11 - 12). Vakfın İslâmî menş'ei hakkında ilk İslâm hukukçularının klâsik nazariyesini kabûl eden Z e y s de, Müslümanlar tarafından zapt ve ilhak edilen toprakların Peygamber'in ölümünden sonra Beytülmal nâmına mevkuf tutulduğunu ve İslâm vakfının bundan doğduğunu tervec etmektedir (*Traité élémentaire de droit musulman algérien*, vol. II., Alger, 1886, p. 132).

Vakfın menş'ei ve mâhiyeti hakkında tetkiryatta bulunan diğer garb âlimleri arasında hiçbir mevki' kazanamıyan bu nazariyeyi, M a r c e l M o r a n d pek haklı olarak tenkid etmiş ve bunun zayıf bir istidlâlden ibaret olduğunu göstermiştir: vakfın meşrûiyetini muarızlara karşı isbat için çok sıkıntı çeken hicri ikinci asır hukukçuları, eğer vakıf müessesesi, ilhak edilen toprakların Beytülmal yâni İslâm devleti menfaatine mevkuf tutulmasından doğmuş olsaydı, dâvâlarını müdafaa için böyle bir kuvvetli delili ihmâl ederler mi idi? Bundan başka, eğer bu nazariye doğru olsaydı, vakıf toprakların tâbi olduğu hukukî şartlar, onun bir nevi başlangıcı ve örneği addedilen zaptedilmiş arâzinin (*arz-ı-memleket, arz-ı-miri*) tâbi bulunduğu hukukî şartlardan farksız olmak icab etmez mi idi? Halbuki aradaki bâzı küçük benzeşlere rağmen, bu şartlar arasında derin ve esaslı farklar mevcuttur. Meselâ «vakf-ı-sahih» in *harac'a* tâbi topraklardan değil *üşr'e* tâbi topraklardan olması şarttır. Vakfa ait ve üşre bağlı arâzi ile haraca bağlı *mirî* arâzinin vergi bakımından tâbi olduğu hükümlerin birbirinden farklı olması, gerek milkiyet gerek tasarruf itibarile bunların birbirinden tamamen ayrı hukukî mahiyette olduklarına en büyük delildir. Çünkü İslâm hukukuna göre, her cins arâzinin tâbi olduğu tekâlif, doğrudan doğruya onların hukukî mahiyetine bağlıdır. İşte kısaca gösterdiğimiz bütün bu delillerden sonra, V a n B e r c h e m ve Z e y s taraflarından ileri sürülen bu nazari-

yenin, vakıf müessesesinin menş'ini izah edemeyeceği açıkça anlaşılır [3]. Bunları şarttan ve bu yanıtı neticeye sevkeden şey, böyle sanıyorum ki, W o r m s'un «harben zap- tedilen ve haraca tâbi tutulan arazının vakıf hükmüne girdiği ve bunun neticesi olarak ona mutasarrıt olanların bu arazının *rakabe*'sine sahip olmayacağı» hakkındaki yanıtı mü- tâleasıdır (*Recherches sur la constitution de la propriété territoriale dans les pays musulmans*, Journal asiatique, 1842 - 1844). W o r m s'un, İslâm hukuku hakkındaki tet- kiylerin henüz başlangıcında bulunduğu bir sırada vücade getirdiği bu eserin birtakım yanlışlıklarını tashih eden G a t t e s c h i de bu yanıtı müâleayı kabul etmiştir (*Des lois sur la propriété foncière dans l'empire otto- man et particulièrement en Egypte*, Paris 1867, p. 12).

D. — Roma hukuku menş'ini nazariyesi.

İslâm vakfının, sair bazı İslam hukukî müesseseleri gibi Roma hukukundan alındığı- nı iptida İtalyan hukukçusu G a t t e s c h i ileri sürmüştür. İslam hukukunun inkışatın- da *Roma hukuku*'nun ve Müsevîlik ahkâmının büyük bir te'siri olduğuna inanmış olan G a t t e s c h i'ye göre, İslamlar vakıf müesse- sesini eskiden Roma'ya tabi olan topraklarda- ki yerli halktan iktibas ve taklid etmişlerdir; ve vakıf müessesesinin tâbi olduğu hukukî şartlar, Roma hukukundaki *res sacroe* (veya *proprietas sacra*) ların tâbi bulunduğu şart- lardan alınmıştır. Bunların tahsis edilmiş ol- duğu *aedes sacroe*'ler ise Müslümanların mes- cidlerine tekabül eder (G a t t e s c h i, *Etude sur la propriété territoriale, les hypothèques et les Wakf*, N. 284).

Fransız hukukçusu Marcel M o r a n d, Clavel tarafından sadece nakle- dilen ve başkaca hiçbir tarafdar bulmıyan bu nazariyeyi, çok kuvvetli bir şekilde tenkit et- miştir: evvelâ Roma hukukunda *res sacroe*- lere ait kaidelerin, İslâm vakfındaki ahkâmı ile hiçbir mümâseleti yoktur; *res sacroe* lâ- birile münhasıran mâbed ve âyine

mahusus maddî eşya mefhumu kasde- dilir; bunda, bunlara ait «bir mentaat getire- cek bir mîk» manası yoktur; halbuki vakıf- lar, kendileri veya te min ettikleri mentaat, di- ni ve hayri bir gayeye, bir amme mentaatına tahsis edilmiş olan mîklerdir. Bundan başka, *res sacroe* ler yine ancak ya bir kanun ile yahut bir senatus consulte ile, sonraları da imparator un bir iradesi ya- hut ruhanî reisın kararile bu mahiyeti alır; bir terdin mucerreb iradesi onla- ra böyle bir mahiyet verilmesine katı gelmez. Halbuki İslâm hukukunda ve meseîâ malikî- lerde, bir vakıf te'sisi, hatta bir terdin şifahî ifadesile de vücade gelebilir; ve bunda âm- me kudretini temsil eden ikinci bir şahsın as- lâ alakası yoktur. Bundan başka *aedes sac- roe*'ler yâni mabedler bir mâle sahib o- labilirlerse de, onun *idaresi* mutlaka *devlete* aittir. Halbuki İslâm hukukunda, vakfı te'sis eden vâkıf, vakfın idare tarzını tayinde tama- mîle serbesttir. Bu tenkidier karşısında G a t t e s c h i'nin - esasen taraftar bulunmamış o- lan - bu eski nazariyesi tamamen hükümsüz kalıyor [4].

E. — Bizans hukuku menşei nazariyesi.

Vakıf müessesesinin, hukukî mahiyeti bakı- mından ilk örneklerini Bizans'tan aldığı fikri, birbirinden tamamen habersiz olarak H. Becker ve Marcel Morand gibi müsteşrik ve hukukçular tarafından ileri sü- rülmüş ve bilhassa bu sonuncu tarafından çok açık bir sûrette müdâfaa ve izah edilmiş- tir. Yukarıda bahsettiğimiz aksül'amel nazariyesini kabul eden bu müellife göre, eski arab urfünün bir aksül'ameli olarak meydana çıkan yâni İslâm dininin verâset hakkın- da kat'i kaidelerini - doğrudan doğruya değil fakat kaçamaklı bir yoldan - hükümsüz bırak-

[3] M. Morand'ın bu husustaki daha bâzi tenkitlerini yukarıda zikre lüzum görmedim. İslâm- da arâzi meselesi hakkında esaslı izahata girişme- den bu meseleyi daah sarîh sûrette anlatmağa im- kan yoktur. İslâm hukuk tarihinin lâyiklikle tetkik edilmemiş olan bu inühim problemi hakkında ayrıca neyredeceğim bir tetkikte, vakfa ait de hu- kuki ve tarîhi bir takım yeni izahat vermeğe çal- ırsakım

[4] G a t t e s c h i, şer'i vakfın menşei Roma hukukunda ararken vakıftan doğan bâzi akidlerin, Roma hukukundaki *emphythéose*'la müşabehetini kaydetmişti. Aşağıda bu türlü akidlerden bahse- derken, bu müşabehetten de bahsedilmiştir. Kilise ve manastırlar emvali hakkında Bizans devrinde de *emphythéose* usulünün devamı Mittels ve Wil- cken tarafından nesredilen vesikalardan anlaşılı- yor [Becker'den naklen Heffening'in *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Wakf* makalesinde]. Morand, tenkidinde oer nedense bu meseleyi meskut geçmiş- tir. *Emphythéose*, arazinin rakabesine malik olan tarafından terkolanun Eir hakkıdır; bu suretle o araziye tasarruf eden ve kendisine *emphythéote* deni- len kimse, o araziyi istediği gibi tasarruf eder, yanı satabilir, hibe edebilir, varislerine bırakır. Buna mukabil, arazinin asıl rakabesine sahip olan hakiki malikine her yıl bir para verir. Bu para üç yıl verilmezse, yahut mutasarrıf varissiz ölürse arazi tekrar asıl sahibine geçer.

mak maksadile vucude gelen vakıt müessesesi, ilk örneğini Bizans'ın Suriye ve Mısır'daki dinî müesseselerinden almıştır. Bizans hukukunun bu müesseseler hakkındaki kaidelerile İslâm hukukunun vakfa ait hükümleri birbirleriyle mukayese edilince, bu netice kandiliğinden meydana çıkıyor:

I. — Bizans hukuku, kiliselerin, manastırların, papasalara mahsus ibadethanelerin, fakirlere, ve ihtiyarlarla kimsesiz çocuklara yardım maksadile kurulmuş hayır müesseselerinin, hulâsa kelimenin en dar mânâsile bütün te'sislerin *hukukî şahsiyet'e* malik olduklarını kabûl ediyordu. Bazılarına göre, bu hususta devletin müsaadesini almak icab eder; fakat bâzı müelliflere göre böyle bir mecburiyet varid değildir. Böylece kendilerine muayyen bir maksad için bir *mal* tahsis edilmek sûretile bu bahsettiğimiz müesseseler, hukukî bir şahsiyet mahiyetini alabilirler.

İslâm hukukuna göre, dinî veya hayrî mahiyette olan herhangi bir *âmme menfaatine* hizmet eden müesseselerin bir nevi *hukukî şahsiyeti* vardır; ve kelimenin en dar mânâsile bu türlü te'sisler caizdir. İşte bundan dolayıdır ki bir mescid'e, bir tekkeye, veya fakirlere bir mali vakfetmeğe mesağ vardır; ve vakıf te'sisi sûretile bir mescid, bir tekke, bir çeşme, bir köprü, bir kabristan, bir malin *menfaatine* sâhib olabilir. Bunun için *âmme kuvvetlerinin* gerek müsaade gerek tasdik suretile olsun müdahalesine hacet kalmamıştır. Çünkü sadece vâkıfın iradesile hukukî şahsiyet ve binaenaleyh mal temellüküne kabiliyet kendiliğinden doğar.

II. — Bizans hukukuna göre, dinî bir maksadla bir te'sis yapmak isteyen ferd, hiçbir kayıd ile mukayyed değildir. Yâni ferd, mirasçılarının mevcudiyetine rağmen, bütün servetini buna tahsis edebilir.

İslâm hukukunda da aynen böyledir. Vakıf, hiçbir kayıd ile mukayyed olmaksızın bütün servetini dinî veya hayrî bir gayeye tahsis edebilir. Yalnız, vâkıf bu vakfı ölümle neticelenen hastalığı esnasında te'sis ettiği takdirde, mirasçılar buna itiraz ederek vâkıfın servetinin ancak üçte birinin bu işe tahsisini talep edebilirler. Zira bu vaziyette, vakıf bir *vasiyet* hükmünde olup, vasiyet ise ancak servetin üçte birine şâmil olabilir.

III. — Bizans hukukunda, te'sis sahibi bu te'sisin idaresini istediği şekilde tanzim ve istediği kimseye tevdi edebilir. Yani, te'sise ait menfaatin hepsini veya bir kısmını kendisine veya mirasçılarına tahsiste serbesttir.

İslâm hukukunda, hiç olmazsa *naneşi* ve *hanbeli* hukukunda, vakıt vakıtının idaresini tanzimde tamamen serbest olduğu gibi, vakıtın menfaatini kendisine veya mirasçılarına da tahsis edebilir.

IV. — Bizans hukukunda dinî müesseselere ait mallar satılamaz ve tebdil olunamaz; ve yirmi seneden fazla müddetle icâra verilemez.

İslâm hukukunda da, bütün mezheblere göre, vakfa ait mallar satılamaz ve tebdil olunamaz. İcâr meselesine gelince, bunun müddeti hakkında hukukçular arasında ihtilâf varsa da, umumiyetle icârın kısa bir zaman için olması esastır (Vakıf bir malın satılması veya istibdâli hakkındaki şartlardan burada bahse lüzum görmüyoruz).

V. — Bizans hukukunda, te'sislere ait malların temellükündeki kaideler, diğer mümasil hususlardaki umumî kaidelerden farklı olup buna ait müddet kırk senedir.

İslâm hukukunda da bir vakfa ait maldan intifâ' hakkına malik olanlar, otuz üç sene - *Mtcelle*'ye göre otuz altı sene (madde 1661) - zarfında bu hakkı talep edebilirler; halbuki vakıfla alâkası olmayın sair umumî hallerde bu müddet - muhtelif mezheblere göre - on veya on beş seneden ibsrettir.

Marcel Moran'dın büyük bir isabetle yaptığı bu mukayeseler sonunda vardığı netice, cidden inandırıcı bir mahiyettedir. Vakfın menşe'i hakkında Becker'in fikrini kabûl eden Heffening de - M. Moran'dı zikretmediğine göre galiba ondan habersiz olarak - aynı nazariyeyi tekrar etmiştir; gerçi İslâmlar, *Kur'an*'da ve Sünnet'te kuvvetle ileri sürülen *sadaka* mefhumuna elbette bağlı idiler; lâkin zaptettikleri yerlerdeki hristiyan müesseselerinin, mâbedlerin, eytamhanelerin, hastahanelerin te'sis şeklini gördükten sonra, vakfı o örneğe göre hukukî bir müessese olarak vucude getürdiler. Bu hristiyan te'sisleri de satılmak ve tebdil edilmek imkânına malik değillerdi. Ve *administratore* yâni mütevelliler tarafından - büyük ruhanî reislerin yüksek mürâkabesi altında - idare ediliyorlardı (Justinien.

Novelle 131; - Saleilles, Des Pivoc Causar dans le droit de Justinien, Mélanges Gêrardin, Paris, 1907, p. 513 ve sonrası). Ekseriyetle çok kuvvetli görüşlere malik olan C. H. Becker de, Mısır'da İslâmiyet hakkındaki tetkiklerinde esasen aynı neticeye varmıştı: Ona göre Tulunlar zamanına kadar yalnız şehirlerdeki emlak (ribâ') vakfediliyor, şehir dışında ziraate salih arâzi vakfedilemiyordu ki, bu âdet Bizans zamanından kalmıştı. Bunu zikreden Heffening, Şâfî ve Buhârî'ye istinaden, daha ilk zamanlarda ziraate salih arâzinin vakfedildiğini ve bu arâzi vakfı âdetinin Bizanslılarca da meçhûl olmadığını söylüyor. Filhakika, Justinien, Mysie kilisesine, istisnai olarak, tarla ve bağ satın almak müsaadesini vermişti ki, bu te'sisin maksadı esirleri satın almak ve fakirlere yardım etmektir.

Marcel Morand, Şark Hıristiyanlarının bu dinî te'sislerle İslâm vakıfları arasında bâzı müşâbehetler daha buluyor; meselâ Bizans'taki dinî te'sislerden menfaati müesseselere ait olanların *vergiler*'den tamamiyle kurtulamadığını, fakat buna rağmen kilisenin himayesinde te'min etmek sûretile onu birtakım idarî ve mâlî haksızlıklardan koruduğunu söylüyor, ve Garb Hıristiyanlarında *recommandation* veya *præcarium oblata* adları verilen mümasil dinî te'sislerin de hakıki bir dindarlık hissinden ziyade emniyeti te'min gayesile yapıldığını ilâve ediyor. Ona göre, ilk Müslüman vakıfları, vâkıfı ve vakıftan istifade edenleri üçürden istisnâ etmemekle beraber, dindarlık ve hayırperverlik örtüsü altında, onların meselâ verâset hükümlerini tehdil edebilmelerine hizmet etmiş, sonradan da bu sûretle servetlerini hükümdarların ve büyüklerin keyfî müsadelerinden kurtarmağa yaramıştır. Demek oluyor ki, ilk bakışta *dinî bir mahiyet* arzeden bütün bu te'sisler, vakıflar, vâkıflara te'min ettiği *maddî menfaat* bakımından da birbirinden farksızdır. Artık bütün bu deliller karşısında İslâm vakıf müessesesinin iptida tâbi olduğu hukukî kaidelerin Bizans'tan iktibas edilmiş olduğuna kolayca hükümlenabilir.

Bu sarîh neticeye varan Fransız hukukçusu, dâvâsını isbat için, Arabistan'da İslâmiyetin zuhurundan evvel ve sonra Hıristiyanlığın mevcut olduğunu, İslâm dininin Hıristi-

yanlara karşı müsamahakâr davrandığını, Emevî saraylarında Hıristiyanların muhüm bir mevkiî olduğunu, Müslümanlığın Hıristiyanlıktan birtakım şeyler aldığı, uzun uzadıya izah ediyor; ve Suriye'de, Emevî saraylarında İslâm fakihlerinin Bizans hukuk nazariyelerine - yani Roma hukukunun Justinien devrindeki tekâmül safhasına ait nazariyelere - yabancı olmadıklarını söylüyor. Hakıykatın, birbirine benzeyen iki hukukî müesseseden birinin diğerinden iktibas veya taktid edildiğine hükmetmek için, gerek *coğrafi* bakımdan gerek *kronolojik* bakımdan aradaki rabıtaı tebarüz ettirmek icab eder. Lâkin, Mısır ve Suriye'de Şarkî Roma İmparatorluğu'na varis olan İslâmiyetin ve İslâm kültürünün Bizans'tan şiddetle müteessir olduğunu görmek için uzun uzadıya düşünmeğe hacet yoktur. İctimaî hayatın bütün tezâhürlerinde, maddî ve mânevî kültürün her şubesinde Bizans - İslâm ve Sâsânî - İslâm münasebetleri çok bâriz'dir ve bunlardan bâzıları eski İslâm müellifleri tarafından bile hattâ bir mütearife şeklinde ileri sürülmüştür. Meseleyi sadece *hukukî* cephesinden göz önüne alacak olursak, bilhassa *âmme hukuku*'nda İslâmîarın Bizans'tan birçok şeyler aldıklarını kat'iyetle söyleyebiliriz. Vaktile muhtelif yazılarımda oldukça tebarüz ettirdiğim bu mesele üzerinde durmak istemem [5]. Bu höyle olunca, *hususî hukuk* meselelerinde de İslâm fıkhnın Bizans hukukundan müteessir olması hiç de imkânsız birşey değildir; ve nitekim son zamanlarda yapılan birtakım *mukayeseli hukuk* tetkikleri bunu yavaş yavaş meydana çıkarmaktadır [6]. Bütün bu izahattan sonra, M. Morand'ın İslâm vakıf müessesesinin ilk örneğinin ve iptida tâbi olduğu hukukî kaidelerin Bizans hukukundan alındığı hakkındaki nazariyesi, büsbütün kuvvetlenmektedir.

[5] Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülahazalar*, İstanbul 1931.

[6] Meselâ şu eserlere bakınız: André Mareur, *la chefa* (droit de rachat dans la loi musulmane), Paris 1910; Emilio Bussì, *Ricerche intorno alle relazioni fra retratto byzantino e musulmano*, Milano 1933. Bu İtalyan müellifi, Fransız hukukçusundan daha ileri giderek, İslâm hukukundaki *şu'a* prensibinin Bizans hukukundaki *protimêris*'den mülhem olduğunu söylüyor. Bu iddia biraz mübâlagalı olmakla beraber İslâm fıkhında Bizans te'sirleri, inkâr edilemeyecek kadar bârizdir.

IV

İslâmiyet'de

vakıf müessesesinin zuhûru ve tekâmûtu

Vakıf müessesesinin menşei ve mahiyeti hakkında gerek İslâm takınıeri gerek avrupa hukukçuları tarafından ıleri sürülen muhtelif fikir ve nazariyeler hakkında kabil olduğu kadar kısa ve vazın ızahat vererek bunların zayıf ve kuvvetli taraflarını tebarüz ettirmeğe çalıştık. Bu küçük hulâsa dikkatle gözden geçirilince pek iyi anlaşılır ki, vakıf müessesesinin menşei ve tarihi tekâmülü hakkındaki tetkikler henüz çok az ve çok kifayetsiz'dir. İslâm hukukçuları, Ortaçağa mahsus doğmatik bir telâkkinin dar çerçevesinden kurtulamıyarak sırf *nazarî bir sistem* vücade getirmekle iktifa etmişlerdir. Garb hukukçuları ise, bu mes'ele ile ameli bir ihtiyaç dolayısıyla, yâni, mensub oldukları devletlere ait İslâm memleketlerinde vakıf meselesi üzerinde yapılacak tâdilâta rehber olmak maksadile meşğul olduklarından, bu büyük hukuk müessesesini *genetik* ve *mukayeseli* bir usûl ile tetkikye muvaffak olamamışlardır. Ortaçağ İslâm - türk tarihinin bilhassa içtimai ve hukukî cephelerinin henüz çok meğhûl bulunması, vakıf ile uğraşan garb ve şark hukukçularının da hemen hemen umûmiyetle tarihî ve sosyolojik kültürden mahrum olmaları, bu hususta kuvvetle âmil olmuştur.

Maamafih bütün bunlara rağmen, şimdiye kadar yapılmış tetkiklerin neticelerine ve bâzı şahsî araştırmalarımızdan elde ettiğimiz mâlûmata istinad ederek, vakıf müessesesinin *menşe'* ve *mahiyetini* ve İslâm dünyasındaki *tekâmülünü* umumî çizgileriyle tesbite çalışacağız. Kabataslak çizmeğe çalışacağımız bu küçük levhanın çok eksik ve şüphesiz çok hatalı olacağını evvelden söyleyelim. Ancak, vakfa ait tetkiklerin bugünkü iptidai vaziyetinde, höyle umumî bir taslağa bile faydasız olmayacağını ümid edemekteyiz.

Hukukî müesseseler sadece *nazarî bir sistem* ve *mücerred bir mefhum* olarak değil, ancak, içtimai hayatın dinî, ahlâkî, iktisadî bütün tezâhüratı ile alâkalı olarak *tarihî realite* içinde tetkik edildiği zaman, hakıyki hüviyetleriyle anlaşılabilir. Bu küçük denememizin hiç olmazsa bu hakımdan, yâni

usûl ve *telâkkî* bakımından faydasız sayılmıyacağını ve şimdiye kadar düşünülmemiş birtakım yeni mes'eleleri ortaya atmak sûretile de istikbaldeki araştırmalar için bir başlangıç noktası teşkil edebileceğini ümid ediyoruz. Bir araştırmacının en büyük vazifesi, sadece başkaları ve kendisi tarafından elde edilen neticeleri bildirmek değil, ondan daha mühim olarak, henüz tetkik edilmemiş veya şüpheli kalmış cihetleri sarıh bir sûrette tebarüz ettirmektir.

İslâmiyette vakfın zuhûr ve tekâmülünü, İslâm medeniyeti tarihinin umumî inkişafı içinde, yâni, siyasî, iktisadî, içtimai şartları hep birden göz önünde bulundurarak tetkik etmek lâzımdır. İslâm'ın sair hukukî müesseseleri gibi vakıf müessesesi de ancak bu sûretle *içtimai realite*'ye uygun olarak anlaşılabilir; ve hakıyki mâhiyeti, sonraki İslâm hukukçularının ona vermek istedikleri tamamiye *nazarî ve hayâlî* hüviyetten sıyrılarak teayyün edebilir. O zaman, vakfın *menşei* hakkında yukarıda hulâsatan anlatmağa çalıştığımız muhtelif görüş tarzlarından birçoğunun ayrı ayrı bir *hakıykat parçasını* ihtiva ettiği daha kolay anlaşılacaktır. Ancak, *realite* hiçbir zaman tek cepheli olmadığından, vakıf müessesesini asıl bütünlüğü ile kavrayabilmek için, muhtelif cephelerini hep birden görmek icab eder ki, bunun için de, yukarıda kısaca ızah ettiğimiz *tarihî usûl*'e müracaattan başka çare yoktur.

Evvelâ kat'iyetle söylenebilir ki, vakıf müessesesi, doğrudan doğruya İslâm dininin dinî - ahlâkî esaslarından doğmuş ve münhasıran islâmî bir müessese değildir. Bütün büyük dinler gibi İslâm dininin de *hayır ve teâvün* kabilinden ahlâkî prensipleri teşvik etmesi pek tabiidir; lâkin bunun sırf Müslümanlığa hâs bir vasıf teşkil edemeyeceği ve vakıf müessesesinin zuhûrunda yalnız bunun âmil olamayacağı meydandadır. İlk İslâm fakihlerinin vakfın mahiyeti hakkındaki şiddetli münakaşalarını ve vakfa tarafdar olanlarını bunu *kitab* ve *sünnet*'e istinad ettirmek için ne kadar zorluk çektiklerini yukarıda kısaca anlatmıştık. Mûsevîlik hukukuna, Sâsânî hukukuna, Bizans hukukuna yabancı olmıyan ve daha ilk Halifeler zamanında Irak'ta, Suriye'de,

Mısır'da Sâsânî ve Bizans müesseseleriyle temas eden Müslümanlar, sair birçok şeyler gibi vakıfın ilk örneklerini de buradaki dinî ve hayrî te'sislerde gördüler. Gerek Mısır'da gerek Suriye'de, Bizans hukukunun muayyen bir *hukukî mahiyet* vermiş olduğu türlü türlü dinî ve hayrî müesseseler, yukarıda söylediğimiz veçhile, pek mebzûldü; ve bunlar, vâkıfların şartlarına göre idare edilen zengin vakıflara maliktiler. Bizans devrine ait elde bulunan ve *typica* adını taşıyan vakfiyeler sathî bir sûrette gözden geçirilirse, bunlarla İslâm vakfiyeleri arasındaki açık benzeyişleri görmemek kabil olamaz [7].

Dinî müesseselere hürmet eden ve esasen fütühat devirlerinde mahallî Bizans idaresini bütün teşkilâtile, kanun ve nizamlarile devam ettiren İslâm fâtipleri, bu sûretle, Bizans vakıflarını ve onların hukukî mahiyetlerini tabiatile öğrendiler. Bundan başka, İslâmların Irak'ta, İran'da, Afğânistan'da ve Mâverâünnehir'de tesadüf ettikleri mazdeen ve budist dinî müesseselerinden de mülhem olmaları ihtimali de göz önünde tutulmalıdır. İslâmiyetin zuhuru sıralarında, Bizans ve Sâsânî müesseselerinden birçoklarının - hattâ Bizans'tan mı Sâsânîler'e yoksa Sâsânîler'den mi Bizanslılar'a geçtiği halledilemeyecek derecede - *müşterek bir karakter* arzettiğini düşünürsek, bu ileri sürdüğümüz ihtimalin vakıf tarihinde şimdye kadar nedense hiç düşünülmemiş bir mühim *problem* olarak ortaya konulması lüzumunu daha iyi anlarız. Bilhassa budistlerde çok büyük bir inkişaf göstermiş olan dinî müesseseler hakkında mebzûl malûmat mevcut olması ve budist Türkler tarafından te'sis edilmiş budist vakıflarına ait birtakım vesikaların da elde bulunması, bu mes'elenin mazdeen vakıflarından daha kolay ve daha etraflı bir şekilde tetkikine imkân verecek mahiyettedir [8].

İslâmların, fethettikleri eski bir kültür sahibi memleketlerde vakıf müessesesinin ilk örneklerine tesâdüf

ettiklerini tesbitten sonra, Müslümanların bunu o kadar kuvvetle taklit etmelerinin sebebi ni de kolayca bulabiliriz: İslam tutunatının süratli inkişafı neticesinde İslam cemiyeti birdenbire büyük bir servet ve rahat derecesine yükselmışti. Bir tarattan ferdlerin hissesine düşen harb ganimetleri, diğer tarattan *Beytülmal'e* yâni devlet hazinesine giren ganimetle vergilerden toplanmış muazzam varidatın Müslümanlar arasında taksimi, büyük ferdî servetler yaratmıştı. Bundan başka, zaptedilen geniş toprakların tâbi tutulduğu *milkiyet rejimi*, büyük nisbette Sâsânî ve Bizans rejimlerinin bir iktibasî mâhiyetinde olduğundan, bilhassa Mısır ve Suriye'de bunun bâzı şekilleri - meselâ, Roma hukukunda *emphythéose* denilen ve sonradan Bizans'ta kilise ve manastırların milklerinde pek çok tatbik edilen bir nevi tasarruf şekli - İslâm vakıf sistemine de girmiş, hattâ belki de, bu sistemin teşekkülünde bir âmil olmuştur.

Bu kısa izahat açıkça gösteriyor ki, İslâmiyetin hicrî birinci asırdaki tarihi inkişafı, vakıf müessesesinin vücud bulması için icab eden iktisadî şartları hazırlamış, ve mümasil hristiyan te'sisleri, İslâm fakihlerine vakfın *hukukî esaslarını* ve *şekillerini* vücuda getirmek için lâzım olan örnekleri vermişti. Bu haricî âmillere, İslâm dininin hayır ve teâvün hakkındaki ahlakî prensiplerini, uhrevî mükâfat telkinlerini, dinî ve hayrî müesseseler vücuda getirmek için müslüman zenginlerinin tabii temayüllerini ilâve edecek olursak, İslâm vakıf müessesesini doğuran muhtelif âmilleri kolayca anlayabiliriz. İşte bu sûretle iptida dinî bir te'sis mahiyetinde olan vakıf, *Kur'an'da* hiçbir sarîh mesnedi olmadığı halde, sadece *sünnel'e* istinad ettirilerek meşrû görüldü. İslâm âlimlerinden bâzılarının, daha hicrî birinci asırdan başlayarak bu yeni müesseseye karşı muhalif bir vaziyet almaları, ona *Kur'an'da* bir mesned bulamamalarından ve hattâ *sünnel'e* istinad ettirilmesini bile pek doğru görmemelerinden ileri gelmektedir. Maamafih dinî ve hayrî gayelere mâ'tuf olan bu yeni müessesec, daha realist görüşlü âlimler tarafından, cemiyete te'min ettiği faydalar bakımından, şiddetle terviç olunuyordu.

Dinî esaslara fazla bir kıymet vermiye-

[7] Bu hususta bir fikir edinmek için şu esere bakınız: H. Delehay, *Deux typica byzantins de l'époque de Paléologues*, Bruxelles 1921; Burada, o zamana kadar neşredilmiş mümasil Bizans vesikaları hakkında da izahat vardır.

[8] Prof. Rubin'in budist vakıfları hakkında *Vakıflar Dergisi'nin* ikinci sayısındaki makalesine bakınız.

rek bedevi arab ananelerini Bizans - İran mutlakıyetçiliğine birleşen *Emevî hukumdarları* zamanında, vakıf müessesesi genişledi; ve dinî - hayrî gayesinden de nihâz ederek, yukarıda izan edildiği gibi, - o perde altında - İslâm dininin miras a ait hukuklerini değiştirecek bir mahiyet aldı: Vakıflar, müktelerini herhangi dinî bir gayeye vakretmekle beraber, bunu, ancak tayin ettikleri mirasçıların nesneleri münkariz olduktan sonraki gayrimuayyen bir zamana tahsis ediyorlardı; bu suretle vakıf, zâhiren dinî bir gaye gözetmekle beraber, hakıykatte vakfın ailesine veya vasiyet ettiği kimselere ve onların nesnelere tahsis edilmiş oluyordu. İpki bir vasiyet veya bir hibe mahiyetinde olan - ve adete istinad ettiği cihetle *adî* sıfatını alan - bu türlü vakıflar sayesinde, vakıf, mirasını İslâm'ın *veraset* hükümlerine tamamen muğayir olarak ve sırf kendi iradesine göre kullanıyordu. Verâset hususunda İslâm'ın zünurundan evvel Arablar arasında cari olan adetleri devam ettirmeğe ve mal sahibine tam bir serbesti vermeğe hizmet eden bu türlü vakıflar, *Emevîler devrinde tabiatile büyük bir inkişaf gösterdi*. Bu devirde İslâm cemiyetinin büyük bir refah ve servet seviyesine yükselmesi, Mekke ve Medine gibi eski İslâm şehirlerinde Yüksek burjuvazi sınıfının teşekkülü, yeni merkezlerde arab fâtilhlerinin askerî bir aristokrasite' sis etmeleri, bu türlü *adî* veya *ehlî* vakıfların büyük nisbette çoğalmasına sebep oluyordu. Bu sûretle, tam mânâsile dinî-hayrî bir te'sis mahiyetinde olan ve vakfı anında vâkıfın milkiyyetinden çıkarak menfaati muayyen bir dinî gayeye tahsis edilen asıl vakıfların yanında, şekilce ona benzemekle beraber büsbütün ayrı bir mahiyet arzeden ve menfaati vâkıfa yahut tayin ettiği mirasçılara münhasır kalan *adî* vakıflar da meydana çıktı.

Abbâsiler devrinde, onların tâkib ettikleri *dinî siyaset'e* uygun olarak, içtimai realiteleri dinî esaslara uydurmak gayesile İslâm hukukunun tedvinine çalışıldığı sırada, umumî hayatta artık iyiden iyiye yer tutmuş olan vakıf müessesesinin *hukukî* mahiyeti de bilhassa Ebû Yusuf tarafından, zamanın temâyül ve ihtiyacına uygun olarak geniş ve müsâit bir şekilde tesbit edil-

di. O zamana kadar muhtelif mezhepler arasında birdirinden oldukça farkı telakkilere maruz kalan, hatta hanefî mezhebine mensub büyük imamlar arasında bile ihtilâflara sebebiyet veren bu munakaşalı meseleyi hall için, Ebû Yusuf, İmam Azam'dan ve İmam Muhammed'den birçok noktalarda ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı. Hayatı ihtiyaçları karşılamak için *nass* ların dar çerçevesini zorla parçalayan Ebû Yusuf'un kurdugu sistem, yalnız *hanefî* tîkına tabi memlekelerde değil diğer mezheplerin hakim olduğu birtakım muhitlerde de asırlarca tatbik olunmuştur.

Zamanın icablarını ve zengin sınıfların menfaatlerini göz önünde bulunduracak uysal bir karakter sahibi olduğunu tarihî vesikalar sayesinde çok iyi bildiğimiz Ebû Yusuf'un *adî vakıfları* câiz görmesi, en büyük İslâm hukukçularının hemen umûmiyetle bu esasa muhalif bulunmalarına rağmen, İslâm âleminde çok iyi karşılanmış ve her tarafta ve bilhassa hanefilerde *kat'i* mahiyette bir *hukukî mesned* sayılmıştır: *Cezayir'de hanefîliğin pek az yayılmış olmasına rağmen*, oradaki bütün vakıflar, *hanefî* mezhebine yâni Ebû Yusuf'un koyduğu prensiplere göre te'sis edilmiştir. Bugün İslâm âlemindeki vakıfların en çoğunu bu *aile vakıfları'nın* teşkil etmekte bulunması, esasen dinî - hayrî bir te'sis olan vakfın, sonradan, bu zâhiri şekil altında, hakıykatte, verâset hükümlerini değiştirici bir nevi *râsiyyet* veya *hibe* mahiyetini almasından ileri gelmiştir. Bu hususta, bütün muhalefetlere rağmen Ebû Yusuf'un galebe çalması, fertlerin psikolojik temayülüne ve devrin umumî karakterine uymasından dolayıdır.

Böylece, *Abbâsiler devrinde hukukî esasları* tesbit edilen vakıf müessesesi, İslâm dünyasının her köşesine sür'atle yayıldı. İslâm cemiyetinin siyasî ve iktisadî inkişafı ile müterafık olan bu çoğalmayı, Mâverâünnehir'den Atlântik kıyılarına kadar her tarafta görmek kabildir: mescidler, türbeler, ribâtlar, kervansaraylar, tekkeler, medrese ve mektebler, köprüler, sulama kanalları, su yolları, hastahaneler, imâretler gibi birçok dinî - hayrî te'sisler. hep vakıf usûlile vücade getirili-

yordu. Bu vakıfların neveleri o kadar çok ve hayatın türlü ihtiyaçlarına tekabül edebilmek için o kadar çeşitlidir ki, burada onları saymağa imkân göremiyoruz: Kâfirlerin eline esir düşen Müslümanları satın almağa mahsus vakıflardan tutunuz da, kışın aç kalan kuşlara yem te'minine mahsus vakıflara kadar bütün içtimâî yardım, nafia ve maarif vazifeleri hep vakıflar sayesinde görülüyordu. Hükümdarlar ve hükümdar ailesine mensub prens ve prensesler, büyük devlet ricâli, zengin tâcirler, büyük toprak sahipleri, mâlik oldukları büyük servetleri vakıflar te'sisi için kullanmakta idiler. Ebû Yusuf'un vakıflara tam bir serbesti bahşeden geniş esasları, hakıyaten, İslâm cemiyeti için feyizli neticeler vermişti: çünkü vâkıf, arzusuna göre tesbit ettiği şartlar sayesinde, maddi ve mânevî, ferdî ve içtimâî, dünyevî ve uhrevî birçok gayeleri hep birden te'mine muvafak oluyordu. Yaptığı eserle hem halk arasında iyi bir ad kazanıyor, siyâsi ve içtimâî mevkiini sağlamlıyor, hem de uhrevî mükâfata liyakat kazanıyordu. Bundan başka, bu müessesenin dâimî masrafını karşılamak üzere tahsis ettiği servetin muayyen bir kısmını kendisine yahut ailesine veya adamlarına ayırmak sûretile, kendisine ve çocuklarına her türlü tehlikeden, meselâ zapt ve müsâdereden, parçalanıp satılmaktan, israf edilmekten tamamilen masun ebedî bir sermaye vücade getirmiş oluyordu. Ortaçağ türk - islâm tarihinde, İslâm dünyasının muhtelif sâhalarında servet ve nüfuzlarını çok sık siyâsi inkilâblara rağmen muhafazaya muvafak olmuş birçok büyük ailelerin mevcudiyeti, belki bir dereceye kadar bu gibi vakıflar sayesinde kabil olabilmıştır.

Burada, *müsâdere* mes'elesi üzerinde bilhassa durmak icab eder: herhangi bir sebeble hükümdarın gazabına uğrıyan büyük devlet adamlarının habs ve idamı ve mallarının *Beytülmâl* namına zapt ve müsâderesi, Ortaçağ türk - islâm devletlerinde dâima tesadüf edilegelelen bir hâdisedir. İşte vakıflar, böyle bir felâket karşısında ailenin sefaletе düşmemesini te'min eden bir nevi sigorta vazifesini de görüyordu. Bir hanedanın sukutile yeni bir hanedanın devlet kurması, yahut herhangi bir memleketin bir devlet hâkimiyetinden diğer bir devlet

hâkimiyetine geçmesi gibi siyâsi inkilâblara karşı da, vakıflar büyük bir te'minat arzietmekte idi. Çünkü birbirine vâris olan bütün bu müslüman devletler, Şeri'at hükümlerine göre, vakıflara - bilhassa *sahih vakıflara* - ve vakıf şartlarına hürmet etmek mecburiyetinde idiler.

Fakat buna rağmen, bâzı İslâm hükümdarlarının, zaman zaman *siyâsi* ve *idâri* mülâhazalarla yahut *nâlî* sebeplerle vakıflara el koyduklarını, vakıf varidatını tamamen veya kısmen devlet hazinesine aldıklarını, bâzan aile vakıflarında ferdlere tahsis edilmiş menfaatleri iptâl ettiklerini görüyoruz. 780 hicride en tanınmış âlimlerden mürekkep bir heyetin «mesrûtu lehi Beytülmâl'e ait masraflar sırasına girmiyen *âdi vakıflar*'da, emri-i sultanî ile bu gibi menfaatlerin *tenzil* ve hattâ *tamamile iptâlî caiz olduğuna* karar verdiği *Redd-i Muhtâr*'da mukayyettir. Vakıflara karşı yapılan bu gibi hareketleri, bu müessesenin pek ziyade yayılmış olmasının umumî hayatta bir tazyik vücade getirerek mâli idareyi ihlâl etmesine karşı bir nevi aksülâmel gibi telâkki etmek de kabildir. Maamafih vakfa karşı - Şeri'at hükümlerine muğayir olarak - bâzı hükümdarlar tarafından yapılan hareketler uzun müddet devam edememiş, ve vakıf müessesesi, İslâm devletlerinde hemen hemen her türlü taarruzdan masun olarak kuvvetle yaşamıştır.

Abbâsiler devrinde İslâm camiasının muhtelif siyâsi parçalara ayrılması ve nihayet büyük Selçuk İmparatorluğunun kurulması ile şark müslümanlığının *Türk hegemonyası* altına girmesi, vakıf müessesesinin bir kat daha inkışafına sebep oldu. Selçuk İmparatorluğunun, Fâtımî - Şiî tahrikâtına karşı tâkiyb ettiği *Sünnilik* siyâseti, İmparatorluğun her tarafında yeniden yeniye birçok dinî müesseseler vücade gelmesini, ve bilhassa birçok medreseler açılmasını intaç etti. XI-XII. asırlarda tasavvuf tarikatlerinin muntazam bir içtimâî teşkilât mahiyetini alması da tekkelerin ve zaviyelerin birdenbire çoğalmasına sebebiyet verdi. Bu muazzam İmparatorluğun vücade getirdiği bir yığın dinî ve hayrî müesseseler, vakıf sermayesinin müthiş bir nishette artmasını intaç

etmişti. Büyük bir mali kudrete malik olan Selçuk hükümdarları, prensleri, devlet adamları, büyük vakıflar te'sisinde âdetâ birbirleriyle rekabet ediyorlardı. İmparatorluk yıkıldıktan sonra onun vârisi olan muhtelif sülâleler, maddî kudretleri nisbetinde, aynı vaziyeti devam ettirmekten geri kalmalıdır: Hârezmşahlar, Atabekler, Eyyubiler, Mısır - Suriye Memlûk İmparatorluğu, Anadolu Selçukîleri, hâkim oldukları sâhalarda vakıf müessesesine büyük bir inkişaf verdiler [9].

Mogol istilâsının bir müddet için bu inkişafı durdurduğu ve Mâverâünnehir, İran, Irak sâhalarında vakıfların birdenbire çok fena şartlar dahilinde kaldığı ve servetinin büyük bir kısmını kaybettiği muhakkaktır. Lâkin mogol prensleri İslâmiyeti, kabûl ettikten ve ilk istilalarda tahrib edilen yerler yavaş yavaş kalkınmağa başladıkdan sonra, birdenbire vakıfların büyük bir inkişaf gösterdiğine şahid oluyoruz. Gazan, Hüdübenide, Ebû Saîd gibi müslüman mogol hükümdarları ve zengin mogol emîrleri muazzam vakıflar te'sis etmişler, ve onların idaresi için büyük arâzi ve emlak tahsis eylemişlerdi. Onları takıyb eden Celâyirler, Timuriler, Akkoyunlular, Safeviler, Şeybânîler gibi mogol ve türk sülâleleri zamanında da bu inkişaf devam etmiş, ve Anadolu Selçukîlerine halef olan Küçük Beylikler zamanında ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nda, vakıf müessesesi çok büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Vakıfların idaresinden bahsederken bu hususta biraz daha malûmat vereceğiz. Yalnız, bu küçük hulâsâyı tamamlamak için şu ciheti ehemmiyetle tebâruz ettirelim ki, vakıfların ve bilhassa dinî - hayrî büyük vakıfların inkişafı, daima siyâsî ve iktisadî inkişaf ile müterâfık olmuş, büyük vakıflar daima geniş servet kaynaklarına malik ve iktisadî - mâlî seviye bakımından yüksek kudretli İmparatorluklar zamanında te'sis edilmiştir. Aşağıda, vakıf müessesesinin islâm hayatında

ki rölünden bahsederken bu meseleyi daha açık bir sûrette izaha çalışacağız.

V

İslâm - türk devletlerinde Vakıfların idare ve mürâkabe sistemleri

İslâm hukukunun *hükmi şahsiyet* olarak tanıdığı vakfın idare ve mürakabe-si hakkındaki usûl ve kaideler, hukukçular tarafından nazari olarak tetkik ve tesbit edilmiştir. Bu hususta vakfın arzu ve iradesi, başlıca âmildir; gözetilmesi icab eden başlıca gaye, vakfın menfaatidir. Bu idare ya doğrudan doğruya vakıf tarafından yahut tesbit etmiş olduğu şartlara göre tayin edilen ve *nazır, mütevellî* gibi unvanlar alan vekiller tarafından icra olunur. Devlet otoritesinin bunlar üzerinde umumî bir mürakabe hakkı mevcut olup, bu da bilhassa *kadılar* tarafından icra edilir. Hükümdar, *emirülmü'minin* olmak sıfatı ile, vakıflar üzerinde yalnız mürakabe hakkına değil, hattâ yukarıda gördüğümüz gibi daha geniş haklara maliktir. Evkaf hakkında İslâm hukukçuları tarafından vücude getirilmiş olan nazari sistemden bâhis hukukî eserlerde bu hususta uzun izahata girişilmekte ise de, bütün bu tafsilât, yukarıki sekiz on satır içinde ana hatlarıyla toplanmış sayılabilir. Tarihi bakımdan asıl mühim olan cihet, muhtelif islâm ve türk devletlerinde evkaf idaresinin nasıl usûllere tâbi tutulduğunu, devlet mürakabesinin ne şekillerde yapıldığını, ve bütün bunların vakıfların inkişafı üzerinde nasıl bir te'sir vücude getirdiğini anlamaktır. Vakıf müessesesinin tarihi inkişafına ait sair meseleler gibi bu mesele de şimdiye kadar tamamilen ihmâl edilmiş ve bu hususta yazılan bâzı şeyler de - va *Evkaf Nezâretinin tarihçe-i teşkilâtı* adlı eserde olduğu gibi - çok intidai, yahut da meselâ d' Hossou'nun XVIII. asır osmanlı vakıfları hakkındaki etraflı tetkiki veya G. Demombynes'in Memlûkler devri vakıflarına ait kısa izahatı gibi - muayyen bir devre münhasır kalmıştır. Vakıf tetkiklerinin bugünkü iptidai vaziyetinde burada çizeceğimiz taslağın çok basit olacağını baştan itiraf etmekle beraber, ileride yapılacak araştırmalar için bir hareket noktası teşkil edebileceğini de söy-

[9] Büyük Selçuk İmparatorluğu vakıfları, ehemmiyetine mebnî, müstakil bir tetkik mevzuu teşkil edecektir.

liyelim. *Vakıflar Dergisi*'nin gelecek sayılarında muhtelif türk - islâm devletlerinde vakıf müessesesinin hukukî ve tarihî inkişafını ve idare tarzlarını gösterecek ayrı monografiler neşretmek sûretile, bu tetkimizeki boşlukları doldurmaya ve yanlışlıkları düzeltmeye çalışacağız.

Hicrî birinci ve ikinci asırlarda, vakıfların vâkıf tarafından tâyin edilen bir mütevellî veya nâzır tarafından idare edildiğini ve Abbâsiler devrinde kadıların evkaf üzerinde nezâret hakkını haiz olduklarını biliyoruz. İlk Halifeler devrine ait bâzı rivayetleri bir tarafa bırakırsak, daha 88 hicride Emevî hükümdarları Velid b. Abdülmelik'in Şam'da yaptırdığı Emevîye camiine birtakım kariyeler, mezrealar tahsis ederek bu vakfa bakmak üzere bir de nâzır tâyin ettiğini söyleyebiliriz. [*İkd-al-Cümân*'dan naklen *Evkaf Nezâreti tarihçe-i teşkilâtı*, s. 6 - 7]. Hicrî IV. asrın ilk yarısında, Mısır Kadısı tarafından vakıfların idare ve nezâreti ve bunlara ait dâvâların hali için ayrıca bir kadı tâyin edilmiş olduğu malûmdur [Kin'dî, *Kitab al-Vulât*, S. 573]. Bâzılarının zannettikleri gibi sadece kazâ - yani bugünkü adliye - işlerine bakmaktan başka, sair idârî ve mâlî salâhiyetlere de malik olan eski islâm kadılarının, Endülüs'den Mâverâünnehire kadar bütün İslâm devletlerinde vakıflara da nezâret ettiklerini gösteren birçok tarihî kayıtlar vardır.

İslâm âmme hukukunun büyük nazariyecisi Mâverdî'nin (ölümü 450 H. --- 1058 Milâdi), meşhur *Ahkâm al-Sultânîye*'sinde bu mes'eleye dair verdiği izahat, daha hicrî ikinci ve üçüncü sıralarda fiilen mevcut bir vaziyeti, beşinci asırda aldığı nazârî ve hukukî şekil altında bize göstermektedir: buna göre, vakıfların idaresi, şartların muhafazası, varidatın tahsili, masrafların te'diyesi umumî sûrette kadı'ya ait bir vazifedir; eğer vâkıfın şartına göre ayrı bir nâzır veya mütevellî mevcut ise, o vakit kadı doğrudan doğruya vâkıfın idaresine müdâhale etmez; sadece, hükümdarın vekil ve mümessili sıfatile nezâret ve mürâkabe ile iktifa eder [*Ahkâm al-Sultânîye*, arabca metin, Mısır tab'ı 1909, S 59; G. Fagnau'ın fransızca tercümesi, Cezayir 1915. S. 144]. Maamafih, bilhassa o asırlarda artık çok büyük bir inkişaf göstermiş ve

her mânasile - muhtelif âmme hizmetlerini karşılayan - bir âmme müessesesi mahiyetini almış olan vakıflar hakkında yalnız kadının mürâkabesi, devleti tatmin etmiyordu. Bilhassa aşağıda bahsedeceğimiz vehile, çok büyük suiistimâllere müsait olan vakıf meselesinde kadıların birçok yolsuz hareketleri görüldüğünden. Mâverdî, bizzat hükümdarın vakıfların teftiş ve mürâkabesile meşgul olmasını istemektedir.

Kitabın *vilâyet-i mezâlim'e* - yani hükümdarın devletin velevki en büyük memurları tarafından yapılan suiistimâllerin teftiş ve izâlesi hususundaki vazife ve salâhîyetlerine - ait yedinci faslında bundan bahsedilirken, vakıf idaresinin o sıradaki mahiyeti de anlatılıyor. Mâverdî'ye göre vakıflar başlıca iki nev'e ayrılır: I. Âmme hizmetlerine ait yâni menfaati umuma şâmil umumî vakıflar; II. Menfaati muayyen kimselere tahsis edilmiş hususî vakıflar, *Divân-ı Mezâlim*'in hususî vakıflarla meşgul olması için, mutlaka alâkâdarlardan biri tarafından bir şikâyet vukuu lâzımdır: Bu takdirde, tıpkı kadılar nezdinde ikame edilen dâvalar gibi rü'yet olunur. Bu dâvalarda resmî devlet kayıtlarına ve eski vesikalara mürâcaat caiz değildir. Halbuki umumî vakıflar hakkında hiçbir şikâyet olmasa bile, bunları teftiş ve mürâkabe etmek, gayelerine ve vâkıfın şartlarına uygun bir sûrette iyi idare edilip edilmediklerini araştırmak lâzımdır; *Divân-ı Mezâlim*'in bu hususta müracaat edeceği üç nevi vesika vardır: I. Kadıların divanlarında yâni kalemlerinde mevcut kayıtlar; II. Merkezî idarede - yâni saltanat divânlarında - mevcut kayıtlar; III. Uvdurma olmadığı kolayca anlaşılan itimada lâyık eski vesikalar. Bunlar mevcut iken, zarûret olmadıkça, şahide lüzum yoktur [*ayni eser*, arabca metin, S. 69; fransızca tercümesi, s. 170 - 171]. Yine aynı müellifin ifadesine göre, menfaati Seyyidlere yâni Peygamber ailesine mensub kimselere tahsis edilmiş vakıfların idare ve mürâkabesi de doğrudan doğruya *Nakibler'e* aittir; herhangi bir kimsenin Peygamber ailesine mensub olup olmadığının tetkik ve tesbiti, ve onlara ait her türlü işlerin görülmesi umumiyetle bu Nakiblik teşkilâtına ait olduğu için, Seyyidlere tahsis edilmiş vakıflar

üzerinde nakiblerin bu nezâret hakkı gayet tabiidir [aynî eser, arabca metin. s. 34; fransızca tercümesi, s. 212].

Bütün bu kayıtlardan anlaşılıyor ki, vakıf müessesesi, II — V. asırlarda bütün İslâm dünyasında büyük bir inkişaf göstermiştir; devlet, *Kadılık* ve *Nakiblik* gibi teşkilâtları vasıtasile vakıfların idâresini mürâkabe ve teftiş etmektedir; vakıf işleri Kadılık dairelerinde ve merkezî idare teşkilâtında yâni alâkalı divanlarda muntazam bir tarzda tesbit ve takıb olunmakta, ve sadece mütevellilerin keyfine terk olunmamaktadır. Bunların fevkinde olarak ayrıca *Mezâlim Divanı* da bilhassa âmmemenfaatine müteallik vakıfları ikinci derecede bir mürâkabeğe tâbi tutmakta, ve devlet teşkilâtının yâni kadıların bu hususta suiistimâlde bulunmasına mâni' olmaktadır.

İran ve Mâverâünnehir'de Abbâsî Hilâfeti'nden ayrılmış müstakil devletler halinde inkişaf eden İslâm sülâlelerinde, vakıf idaresinin eski şekilde yâni Abbâsîler devrindeki gibi devam ettiğini görüyoruz. Bu devletlerden en devamlısı ve teşkilât bakımından da en muntazamı olan Sâmânîler'de, merkezî idareyi teşkil eden muhtelif divanlar arasında bir de *Vakıf Divânı'nın* mevcut olduğunu Nersâhî zikreder [10]. Nasrî Ahmed zamanında. *Kadı Divânı'nın* ayrı olarak böyle bir divânının mevcudiyeti, Sâmânîler'de vakıf müessesesinin inkişafını ve devletin buna verdiği ehemmiyeti göstermeğe kâfidir. Fakat sonradan bu teşkilâtın kaldırılarak vakıf idaresinin de *Kadı Divânı'na* verildiğini görmekteyiz. Sâmânî teşkilâtını esas itibarile devam ettiren Gazneliler'de ve Selçuk İmparatorluğu'nda da, vakıf idaresi kadılara bırakılmış, yâni Mâverdînin izah ettiği *Abbâsî sistemi* onlarda da devam etmiştir. Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun idarî an'anelerini devam ettiren muhtelif türk devletlerinde, Atabekler'de, Anadolu Selçukîleri'nde, Eyyubîler'de, Hindistan'da ve Afğanistan'da Gazneliler'den sonra hüküm süren muhtelif İslâm sülâlelerinde de aynı sistemin devam ettiği anlaşılıyor. VI - VII.

asırlarda bu sünî türk sülâleleri tarafından tesis edilen ve gerek maarif gerek içtimâi yardım hususunda büyük bir vazife gören zengin ve mezbûl vakıf müesseselerinin sağlam bir şekilde işlemesi, içtimâi ve siyasi nizamın bozulmaması için birinci derecede mühimdi. Büyük Selçukîler'in İsfahan, Nîşâbur, Merv gibi mühim merkezlerde kurdukları müesseselere tahsis ettikleri vakıflar, büyük bir yekûna balığ oluyordu.

Hârezmşahlara devrine ait bâzı tarihî vesikalar, vakıf idaresine devletçe verilen büyük ehemmiyeti ve idare usulünü göstermek bakımından çok dikkate değer. Bunlardan anlaşıldığına göre, vakıflar umumiyetle vâkıfın şartına göre ve mütevelliler tarafından idare olunmaktadır. Bâzı mühim vakıflarda, ihmâli veya suiistimâli görülen *mütevelli* azledilmekte ve bâzan devletin büyük ricalinden biri meselâ bir vezir, hükümdarın fermanile *mütevelli* tayin olunmaktadır. Ekseriyetle memleketin muhtelif sâhalarındaki muhtelif köy ve tarlalardan mürekkep bir toprak servetine malik olan vakıf idare için, *mütevelli* tarafından lüzumu kadar me'murlar tayin edilmekte ve *mütevelli* bunların idaresine nezâret eylemektedir. Devletin büyük ricâli tarafından yeni tesis edilen vakıflar, hükümdar tarafından teşvik ve terviç ediliyor; ve *vakfiyeler*'in zahrına yazılan bir *menşur* ile, buna tahsis edilen topraklardan yalnız kanunen muayyen haracın alınması, onun haricinde diğer *urfi vergiler*'den hiçbirinin talep edilmemesi emrolunuyor. Vakıfların bu sûretle birçok urfi tekâliften istisnası hakkındaki fermanlara, daha evvelki ve daha sonraki asırlarda da, İslâm - türk devletlerinde daima tesadüf olunmaktadır. Mütevellileri bulunan vakıfların teftiş ve mürâkabesi, bulunmayanların doğrudan doğruya idaresi, doğrudan doğruya vilâyeti âmmeyi haiz olan hükümdara yâni devlete aittir. Merkezî idarenin mühim bir uzuv olan *kadı-l-kudât* yahut *akd-al-kudât* unvanını haiz başkadı, hükümdarın vekili sıfatile bu vazifeyi ifa eder; dinî - hayri müesseselerin idaresi, buralarda vazife görenlerin azil ve nasb, memleketin her tarafına kadılar tayini, onların verdikleri kazâi ve idarî kararların - şikâyet vukuunda - yeniden tetkiki ona aittir. Baş

[10] *Târîh-i-Buhârâ*, Ch. Schefer neşri. Paris 1892 s. 24.

kadı, emri altındaki bu teşkilât ile bütün vakıfları teftiş veya idare eder; bunun için de *nâibler*, *âmiller*, *mütevelliler müşrifler* (yâni müfettişler), hesapların tetkiki için *muhasibler* tâyinine ve bunların tahsisatını vakıflar hasılatından vermeğe salâhiyettardır [11]. Bu izahati, Mâverdinin Abbâsiler devrine ait ifadelerile birleştirenince, vakıf müessesesinin yalnız Hârezmşahlarda değil hicri II. asırdan VII. asra kadar muhtelif Türk ve İslâm devletlerinde, Gazneviler'de, Selçukiler'de, Karahanlılar'da nasıl idare ve mürakabe edildiğini vuzuh ile anlamak kabil olur.

Mısır müverrihlerinin bu memlekete ait verdikleri malûmat sayesinde, Memlûklerden evvel ve Memlûk devrinde vakıf idaresinin buradaki safhaları hakkında oldukça sarih bir fikir edinmek kabildir. Makrîzînin ifadesine göre, iptida Ebû Bekir Mehmed Ali al-Mazarâî (ölümü: 345 H. - 956 M.), iptida ziraate salih arâziyi Haremeyn'e ve sair hayrâta vakfetti. Fakat Fâtımiler, arâzi vakfını menederek, vakıf işlerinin mürakabesini evvelce sair İslâm devletinde de olduğu gibi kadi-l-kuddâ'ın emri altında Divân-ı-Ahbâs adlı bir teşkilâta tevdi ettiler. (369 H. — 974 M.) de Fâtımî halifesi Al-Mu'izz vakfa ait servetlerin vakfiyelerle birlikte Beytülmal'e verilmesini emretti; vakıfların varidatı senevi bir buçuk milyon dirhem mukabilinde iltizama verildi. Vakıflardan para almağa hakları olanlar bu paradan hisselerini alıyorlar, mütebaki para da hazineye kalıyordu. Bu iltizam usûlünün fenalığı neticesinde vakıf varidatı o kadar azaldı ki, halife Hâkim zamanında camilerin birçoğu artık idare edilemeyeğe başladı. Hâkim bunun üzerine (405 H. - 1014 M.) de yeni ve büyük bir te'sis yapmağa ve vakıf müesseselerinin idaresini bununla te'mine mecbur oldu. Fakat sonradan. Fâtımî kudretinin sukutiyle müterâfik olarak bu vakıfların varidatı azalmış, suiistimâller ve müdâhaleler neticesinde dinî hayrî müesseseler çok fena bir vaziyete düşmüştü. Salâhaddin Eyyubî Mısırı istilâ ettiği zaman vakıfları çok perişan bulmuş ve onları islâh etmişti [12].

Memlûkler devrinde Mısır vakıflarını başlıca üç kısma ayırmak kabildir:

I. *Ahbâs-ı-mebrûre*, yâni şer'î vakıflar ki bunların idaresi merkezî idarenin büyük ricalinden olan *Devâdâr'a* aittir; onun yüksek mürakabesi altında bir *Nâzir-el-Ahbâs* tarafından idare olunur ve bunun emrinde hususî bir *Divân* mevcuttur. Mısır'da câmilerin, zâviyelerin, ribatların medreselerin idaresine mahsus olan bu vakıflara tahsis edilmiş büyük arâzi vardı; bu arâzi (740 H. - 1339 M.) da 130.000 feddan tutuyordu. Melik-üz-Zâhir Baybars zamanında Sâhib Bahâeddin'in himmetile varidatı çok artmış olan bu vakıfların, bâzan *Emir-ul-hâs*, bâzan *Nâib* tarafından da idare ve mürakabe edildiğini ve fakat kendi zamanında bu vazifenin *Devâdâr-ı-Kebîr'e* verildiğini Kalkaşandî söyler. (845 H. — 1442 M.) de ölen Makrîzî, bu vakıflarda yapılan suiistimâllerden ve bunun neticesi olarak vücade gelen inhitattan teessürle bahsediyor: Memlûk emirlerinin ellerine geçen bu vakıfların birkısım varidatı, *fakih* veya *hatib* unvanını taşıyan fakat bu işlerle hiçbir alâkası olmayan kimselere tevcih ediliyordu; bunlar cemaati olmayan harab câmilerde vazife görüyormuş gibi gösteriliyordu; varidatın yarıtı da Sultanın hazinesine alınıyordu.

II. *Evkaf-ı-hükmiyye*. Varidatı Haremeyne yahut müslüman esirlerinin kâfirlerden satın alınması gibi hayır maksatlarına tahsis edilmiş olan bu vakıflar, bilhassa Mısır'da ve Kahire'deki mülklerden tereküb ediyordu; bir veya iki nâzir'la maiyyetindeki divanlar tarafından idare edilen bu cins vakıfların mürakabe ve teftişi, şâfiî *kadi-l-kuddâ'*na aittir; Makrîzî, bilhassa Melik-al-Nâsir Ferec (801 — 815 H. = 1398 — 1412 M.) zamanındanberi bu vakıfların büyük bir inhitata uğradığını iddia etmektedir: Mürtekeb kadılar, bu emlâki herhangi bir bahane ile mukabilinde başka bir milk satın alınıyorlar - satıyorlardı; birkaç şahidin ifadesile bu muamele kolayca yapılıyordu.

III. *Evkaf-ı-ehliyye*. Yâni aile vakıfları ki vâkıfın ailesi mensuplarından seçilmiş yahut hükümdar veya kadı tarafından tâyin edilmiş bir nâzir marifetile idare ediliyordu: Hâ-

[11] Bahâaddin Muhammed Bağdâdî. *At-Teveşşül, il-at-teressül*, Tahran tab'i, s. 46, 56, 85, 115.

[12] Necmeddin Râzî. *Mirsâd al-'İbâd*, Tahran 1352, s. 263.

nikahlar (tekkeler), medreseler, meşitler, türbeler, bilhassa bu türlü vakıflarla te'min ediliyordu ve bunların Mısır ve Suriye'de çok zengin toprakları, emläki vardı; esasen devlete ait olup emirler tarafından nasılsa ele geçirilerek vakfedilmiş bulunan bu vakıfların sayısı pek çoktu. Sultan Barkuk (784 — 801 H. = 1382 — 1398 M.) bir aralık bunları ele geçirmek istemişse de fakihlerin mü'mânaati karşısında birşey yapamamıştı. Fakat o zamandan başlayarak birçok emirler Mısır ve Suriye'deki bu toprakları, vakıftan intifa' hakkı olanlara varidatını onda birini vererek, hattâ, bilhassa Suriye'de, hiçbir şey vermiyerek, gasbetmişlerdi.

Memlûkler devletinde vakıf müessesesine karşı yapılan suiistimâllerden biri *durfi teklifler*'den muaf olan ve yalnız haraç ve uşür gibi şer'i vergilere tâbi bulunan vakıf mallarından türlü türlü vergiler alınmasıdır. Bilhassa darlık zamanlarında, hazine varidatını arttırmak için, idare ve maliye memurları tarafından sık sık müracaat edilen bu kanunsuzluğa karşı, alâkadarlar mütemadi şikâyetlerden geri durmamışlar, ve çok defa bunun men'i hakkında hükümdardan şiddetli emirler almağa muvaffak olmuşlardır. Hâlâ mevcut birtakım vakıf kitâbeleri bunun en kat'i delilleridir [Sobernheim, *Baalbek, Ergebnisse der Ausgrabungen u. Untersuchungen*, III. (1922), numara 36 38]. Maamafih İhlanlı hükümdarlarına nit mümasil birtakım kitâbeler, bu yolsuzluğun İran, Irak, Anadolu gibi sâhalarda da mevcut olduğunu gösteriyor. Suiistimâllere karşı gelmek için vakıf sahipleri, vakıfnâmelerine bâzı hususî şartlar koymak sûretiyle muhtelif kontrol vasıtalarına da müracaati düşünmüşlerdir: meselâ, aynı malın varidatını ayrı hisselerle ayırarak ayrı vakıflara tahsis etmek gibi; bu sûretle aynı mâlin idaresi, muhtelif mütevellî ve nâzırlar tarafından karşılıklı bir mürâkabeye tâbi tutulmuş oluyordu. Yahut, vakfın idaresi yalnız bir kişiye bırakılmıyarak kadı ve hatib ile şehrin ileri gelenlerinden seçilmiş on kişiden mürekkep bir komisyona tevdi olunuyordu. [Mostaganem şehrinde 742 H. — 1340 M. yılında te'sis olunan bir vakıfta böyle yapılmıştı: *J. A.* II. inci serie, XIII, 81].

Vakıfları muntazam bir idare ve mürâkabeye tâbi tutmak için merkezî idarenin itti-haz ettiği usûllere rağmen, bilhassa kadıların ve bâzı nüfuzlu ricalin vakıflar üzerinde yaptıkları suiistimâller, vakıf varidatını istihkak sahiplerine vermiyerek zimmetlerine geçirmeleri veya kendi adamlarına tahsis etmeleri, yahut vakıf emlâk ve arâziyi türlü vesiyelerle satmaları gibi hareketler, yalnız Memlûkler devletinde değil İslâm âleminin sair sâhalarında, sair İslâm-türk devletlerinde de görülmüştür: Makrizî'den bir asır evvel, meşhur hanefî âlimi Sadr-üs-Şeriat-üs-sânî (ölümü 747 H. — 1346 M.) Maveraünnehir'deki kadıların bu gibi hareketlerinden şikâyet etmişti. Ondan bir asır evvel, Mecdüddin Bağdâdî'nin başlıca müritlerinden olup Mogol istilâsı karşısında Hemedan'dan Erdebil'e ve oradan da Anadolu'ya kaçan ve 620 de Sivas'ta *Mirsâd-ül-ibâd* adlı meşhur eserini tamamlayıp Selçuk Sultanı Keykobâ'da takdim eden Şeyh Necmeddin Râzî, bu eserin muhtelif yerlerinde vakıf meselesinden ehemmiyetle bahsetmektedir. Hükümdara bir nasihat mahiyetinde olan bu eser dikkatle gözden geçirilirse, müellifin, zamanına ait birçok idarî bozuklukları tenkid ettiği kolayca anlaşılır: meselâ bir yerde vakıflara birtakım fuzûlî müdahale ve tasarruflar yapılmaması, istihkak sahiplerinin mahrum edilmemesi, bunların iptâl olunmaması için Padişahın mürâkabesi lüzumundan bahsediliyor [s. 250]; diğer bir yerde, hükümdarın vakıflara vakıfların şartları tamamen yerine getirilmek üzere riayet etmesini, evkaf varidatını yalnız tahsis edilen cihetlere sarfetmesini, istihkak sahiplerini mahrum ederek onların parasını orduya, yahut bir köprünün, bir istihkâmın, bir seddin tâmirine sarfetmek caiz olmadığını söylüyor [s. 262]. Anlaşıyor ki, Anadolu Selçukilerinde, Mogol istilâsının doğurduğu buhran devirlerinde, evkaf varidatı kısmen memleket müdafaası için de kullanılmış ve bu sûretle Evkaf'tan tahsisat alan birtakım insanların menfaati bozulmuştur. Müellif, evkaf varidatının bu sûretle kullanılmasını bâzı âlimlerin tecvîz ettiğini anlatmakta ve bunlar hakkında «cahil, fâsik, müdâhin» gibi sıfatlar kullanmaktadır ki, bu hususta tamamiyle haksız olduğu ve bu tecvîzin şer'i bakımdan da doğruluğu meydandadır. XIII.

asırda, Memlûk Sultanlarının da vakıf varidatını askerî ve idarî ihtiyaçlara tahsis ettiğini aşağıda göreceğiz. Maamafih bu müellifin vakıf idaresinde yapılan diğer suiistimâller hakkındaki mütaleaları çok yerindedir ve bütün kaynakların verdiği malûmat ile tetabuk etmektedir. Müellif, buna çare olmak üzere, hükümdarın bu işle şahsan alâkalanmasını ve evkafın testişi için Eminler tâyin etmesini, ve bunların mütevellileri sıkı bir mürâkabe altında bulundurmalarını istiyor; «bir şehir vakıflarının testişi vazifesini, o şehrin büyük memurlarına vermemelidir; bu takdirde bunlar vakıf varidatını kendi işlerine ve kendi adamlarına tahsis ederler; o varidatın asıl mevkuf-ün-aleyhi olanlar bundan istifade edemezler» [s. 263]. Müellif, vakıf işlerine nezâretle mükellef olan kadrların suiistimâllerinden acı acı bahsetmekte ve otuz sene muhtelif İslâm memleketlerinde edindiği tecrübeye istinad ederek, rûşvet almıyan ve suiistimâl yapmıyan kadriya hiç tesadüf etmediğini, eğer binde bir namuslu ve dindar bir kadriya rastgelirse bile onun da nâiblerinin ve adamlarının suiistimâllerine mâni olamadığını iddia etmektedir [s. 261, 285 — 286].

İslâm devletleri arasındaki harbler ve muhtelif sâhalarda muhtelif sülâlelerin birbirinin yerine geçmesi, zaman zaman vakıf işlerinin bozulmasını, varidatın eksilmesini, binaların harab olmasını intaç etmekle beraber, umumî vaziyet üzerinde büyük bir değişikliği mucib olmuyordu. Ortaçağ türk - islâm devletlerinin hemen umumiyetle tâkib ettikleri muhafazakâr ve an'aneî siyaset, ilk istilânın mucib olduğu karışıklıklar düzeldikten sonra, eski nizamı pek az fark ile yeniden kurulmasını te'min ediyordu. Toprak milkiyetinde, içtimaî sınıfların vaziyetinde, vergi sisteminde, idare makinesinde, hattâ me'murlar arasında bir değişiklik olmuyor, şehirlerde ve köylerde asil ailelerin iktisadî ve içtimaî vaziyeti sarsılmıyor, eski kanunlar ve an'aneler devam ediyordu. Bilhassa dinî ve hayrî müesseselere mensub olan ve onların evkafı ile geçinen âlimler, medrese talebesi, câmi ve mescid me'murları, tekkelerdeki şeyh ve devrişler gibi kalabalık ve halk tabakası üzerinde müessir bir rûhânîler sınıfı,

eski nizamın devamı ile çok alâkadar idiler. İşte bundan dolayı her yeni müslüman - türk sülâlesi, bu rûhânî sınıfın da te'siri altında eski vakıfları ve onlara verilmiş vergi muafiyetlerini yeniden tasdik ve te'yit ediyor, ve halk üzerinde mânevî bir nüfuz kazanmak için yeni yeni dinî ve hayrî müesseseler kurarak yeni vakıflar vücude getiriyordu. XII. asırda gayri müslim Karahıtayların Mâverâünnehir Karahanlılarının tâbiyetleri altına almaları bile, buradaki eski nizamı hiçbir sûretle değiştirmemiştir. Vakıfların idare ve mürâkabe sistemi, her tarafta, Abbâsîler ve Sâmânîlerden başlayarak -şekle ait bâzı farklarla - farksızca devam edip gelen aynı büyük prensipler dairesinde cereyan edip duruyordu.

XIII. asırda Mogol istilâsı, epey uzun bir müddet için, istilâya uğrıyan İslâm memleketlerinde eski içtimaî ve iktisadî nizamı bozdu. Lâkin harp, istilâ, anarşi devirleri geçtikten sonra, yavaş yavaş yine eski nizamın iadesine çalışıldığını görüyoruz. Oldukça uzun süren ve dahili mücadelelere yol açan sıkıntılı bir buhran devresini müteakip, İslâmiyet, müslüman memleketlerine hâkim olan muhtelif Mogol sülâlelerini kendi nüfuzu altına almağa muvaffak oldu. Hemen bir asır kadar büyük tahriblere, gasblara, suiistimâllere uğramış, ve merkezî idare tarafından tamamiyle ihmâl edilmiş olan islâm vakıfları, müslüman mogol hükümdarları tarafından derhal büyük bir himayeye mazhar oldu; eski vakıflar ve onların vergi muafiyetleri iade ve te'kid edildiği gibi, hükümdarlar, prensler, prensesler, büyük devlet ricali tarafından yeniden muazzam vakıflar te'sis edildi.

İran Mogollarının ilk müslüman hükümdarı Ahmed Tekudar (680 — 683 H. = 1282 — 1284 M.), Mısır hükümdarına gönderdiği mektubta, vakıflar hakkında yaptığı islâhatı şu yolda anlatıyor: «mesçidler, türbeler, medreseler gibi müslimlerin vakıflarının düzeltilmesi hakkında emirler verdik; hayır müesseselerini ve harab olmuş tekkeleri yeni baştan yaptırık; ve bunları vakfeden kimselerin koydukları şartlar mucibince hareket ederek bunların menafiini istihkak sahibi olanlara verdik; ve bu vakıflar üzerinde sonradan yapılan her türlü değişikliklerin düzeltilmesini emrettik». Şu bir-

kaç satır, vakıfların Mogollar devrinde ne gibi suiistimâllere uğratıldığını ve hükümdarlar müslüman olduktan sonra yapılan islâhatın mahiyetini anlatmağa kâfidir. Gerçi daha bundan evvel de bâzı nüfuzlu müslüman devlet adamlarının zaman zaman vakıfları muhafazaya çalıştıklarını, hattâ henüz müslüman olmıyan bâzı Mogol prenseslerinin vakıflar te'sis ettiğini biliyoruz; lâkin bunlar mahdud ve muvakkat bir mahiyette kalmış, devletin idare siyasetinde bir yer almamıştı. Ahmed Tekudar, Şeyhülislâm Kemaleddin Rafiî'yi islâm vakıflarının yeniden tanzim ve mürâkabesine memur etmekle, bu hususta ilk adımı atmış oluyordu.

Gerçi Ahmed'in ölümüyle Gazan'ın İslâmiyeti kabulüne kadar geçen zaman zarfında (694 H.), vakıflar tekrar perişan bir hale gelmişti. Lâkin, Gazan'dan başlayarak İslâmiyetin İlhaniler devletinde resmî din olarak kat'i sûrette yerleşmesi, vakıf vaziyetini sür'atle düzeltti. Büyük bir teşkilâtçı olan Gazan, tulha geçer geçmez mescidlerin, medreselerin, tekkelelerin ve sair müslüman müesseselerinin tâmir ve ihyası ve vakıfların tanzimi hususunda derhal büyük bir faaliyet gösterdi. Onun yaptığı büyük idarî ve adli islâhat arasında, Kadılık müessesesinin, haysiyet ve nüfuzunu tekrar te'sis meselesi ön plânda geliyordu. O zamana kadar Kadılık vazifesi, Mogol beylerinin himayesini te'min eden birtakım cahil, müfsid ve mürteklilere para ile satılmakta idi; ve bunlar halkı soymaktan başka birşey yapmıyorlardı. Vakıflar, eskidenberi devam eden idare an'anesine göre, kadılar tarafından teftiş ve mürâkabe edilmekte olduğundan, sair bütün işler gibi bunlarda da bin türlü suiistimâller yapılmakta idi. Arâzi ve emlak kıymetleri, adli emniyetsizlikten dolayı son derece düşmüş olduğundan, vakıflar bu yüzden de perişan bir hale gelmişti.

İşte Gazan'ın bu elim vaziyeti düzeltmek için kadılara verdiği emirler ve tâlimatlar arasında vakıf vaziyetine de bilhassa temas edilmektedir ki, bize kadar gelen bu resmî vesikalar sayesinde, İlhaniler devrindeki vakıf vaziyeti ve idaresi hakkında çok sarih bir fikir edinmek kabil oluyor: Meselâ bir vakfa mutasarrif olanların onu *milk* di-

ye sattıktan sonra, kendilerinin veya vereselerinin tekrar vakfiyyeyi meydana çıkararak dâvâ açtıkları, yahut bâzı mütevellilerin bu tevliyeti bir para mukabilinde başkalarına teviz ederek vakfın perişanlığına sebep oldukları anlaşılıyor. Gazan Han, bütün bu gibi suiistimâllerin vakıfların koymuş oldukları şartlara uygun olarak düzeltilmesini ve Şeriat'ın vakıf hususundaki hükümlerine tamamiyle riayet edilerek yolsuz ve haksız tefsirlere kalkışılmamasını söylüyor; ve sair milkiyet dâvâlarında olduğu gibi bu hususta da Selçuk Sultanı Melikşah devrinde Nizâm-el-Mülk'ün teşebbüsü üzerine o devrin en büyük âlimleri tarafından ittifakla verilen hükümlerin tatbikini emrediyor [*Târîh-i-mübarek-i-Gazanî*, G M N S, XIV., Leyden 1940, S. 235]. Gazan'ın vakıf meselesinde vakfın şartlarına riayet hususunda Mısır - Suriye Memlûk Sultanlarından daha titiz davrandığı, onların Haremeyne ve Hac yoluna ait birtakım zengin vakıfların varidatını - tabii, bir fetvâya dayanarak - ordu ve idare masrafına sarfetmelerini şiddetle takbih etmesinden anlaşıl-maktadır [*aynî eser*, s. 216].

İlhanî İmparatorluğunun çok perişan bir hale gelen ve memlekette büyük bir iktisadî buhran doğuran idarî ve adli vaziyetini, yaptığı büyük ve ciddi islâhat sayesinde sür'atle tanzim eden ve merkezi idarenin kuvvetli kontrolünü her tarafa ve her işe teşmil eden bu büyük hükümdar devrinde, vakıf idaresinin de muntazam bir hale geldiği söylenebilir. Dahili asayişin te'mini, adli emniyetin te'sisi, sıkı bir idarî kontrol sayesinde zulüm ve tagallübün kaldırılması, vergilerin vaz'ında ve tahsilinde muntazam usûllere riayet edilmesi, sulama işlerinin devlet sermayesiyle büyük bir nisbette tanzimi, para sisteminin sağlam bir esasa bağlanması sayesinde, ticaret ve ziraat derhal büyük bir inkişaf göstermiş, emlak ve arâzi kıymetleri on mîlinden fazla yükselmiş, memlekette büyük bir refah hasıl olmuştu. İşte bu vaziyet neticesinde gerek Gazan'ın gerek o devir büyüklerinin birçok mühim vakıflar te'sis ettiklerini biliyoruz. Muasır müverrih Reşîdüddin'in Gazan vakıfları hakkında - onun vakfiyyelerine dayanarak - verdiği malûmat, bilhassa Tebriz yanında Şenbi-Gazan diye anılan yerde yaptırıldığı türbe

ve sair hayır müesseseleri hakkındaki izahat, bunu açıkça göstermektedir: *Eb-vâb-ül-birr-i-Gazanî* diye mâruf olan bu binalar, muazzam bir türbe ile, cuma namazı kılmağa mahsus büyük bir câmi, Hanefilere ve Şafiilere mahusu iki medrese, hânîkah, dârüssiyade (seyyidlere mahsus misafirhane), darüşşifâ, rasathane, kütüphane, Beyt-ül-kanun (devlet arşivi), mütevellîye mahsus bir bina, havuzhane (umumî halâ), umumî hamam, eytamhane (yüz çocuk için), metrûk çocuklara bakmak için bir müesseseden ibaretti. Bunlardan başka, dul kadınlar için, yolcular için, fakirler için, kimsesiz fakirlerin cenazelerini kaldırmak için, yolları temizlemek için, efendilerinden korkan köle ve cariyelerin kırdıkları çanak çömleklerin tazmini için, kışın aç kalan kuşların beslenmesi için ayrı vakıflar yapılmıştır. Buraların me'murları, hademesi epey büyük bir kadro teşkil ediyordu. *Gazan*, bu vakıflara, şer'an kendi *milki-mutlakı* olan milkleri ve toprakları tahsis etti ve bu vakfın sıhhatine dair birçok âlim ve müftülerden fetvâlar aldı. *Vakfiyye* yedi nüsha olarak tanzim ve tescil edildi: biri mütevellide, biri Kâ'be'de, biri Tebriz'deki kadılık dairesinde, biri Bağdat'taki kadılık dairesinde kalacaktı; diğer üç nüshanın nerede kaldığı, *Tarih-i-mübârek-i-Gazanî*'de tasrih edilmemişse de, *Habîbüssiyyer*'de bâzı büyüklerle verildiği musarrahtır. *Gazan* bu vakfın mütevelliliğini iki vezirine, yâni Hoca Sadeddin Sâvecî ile meşhur müverrih Reşîdüddin Fazlullah'a verdi; ve varidatın tahsili için hususî bir divân teşkil ederek bunun başına iki büyük emirini geçirdi. Bu varidat yılda yüz tümen'e balığ olmakta idi. Memleketin bâzı muayyen sâhalarının vergi hasılatından bir kısmı, bu vakıflara tahsis olunuyordu. Maamafih *Gazan*'ın vakıfları yalnız bundan ibaret kalmadı: Hemedan vilâyetinde Kûh-i-Sefîd hududunda Büzincerd kasabasında büyük bir hânîkah yaparak zengin emlak vakfettiği gibi, Şam'da ve Kûdüs'te de bâzı vakıflar yaptı; ayrıca bütün memleketteki fukaraya ve devrişlere, türbelere de büyük meblâğlar vakfetti [s. 208 — 216]. Kûfe'de seyidlere mahsus bir misafirhâne ve bir hânîkah yaptırdı.

Gazan'dan sonra te'sis edilen büyük vakıflar hakkında da birçok malûmata malikiz:

Ebher ile Zencan arasında *Sultaniye* şehrini te'sis eden Ölcaytö, orada kendisi için muazzam bir türbe ve etrafına yedi mesçid yaptırdı. Bundan başka darüşşifa, dârühane (eczahane), seyidlere mahsus bir misafirhane, bir hânîkah, bir köşk ve muazzam bir medrese inşa ettirdi. Bu yeni şehrin inşası için emirler ve vezirler de büyük fedakârlıklarda bulundular: Vezir Reşîdüddin bin evlik bir mahalle ile bir medrese, bir hânîkah ve bir darüşşifa yaptırarak bunların idaresi için vakıflar te'sis etmişti. Ölcaytö'nün bu müesseseler için vakfettiği emlak ve arâzini varidatı senevî yüz tümen tutuyordu. Hükümdar bu vakfın mütevelliliğini Vezir Reşîdüddin Fazlullah'a verdi [*Nejâis-ül-fünun*'dan naklen Abbas İkbâl, *Tarih-i-muğassal-ı Iran*, C. I, Tahran 1312, s. 310-311], Reşîdüddin'in *Rib'i Reşîdi* diye mâruf olan müessesâtı, sonradan, oğlu Gıyasüddin Mehmed tarafından birtakım ilâvelerle zenginleştirilmiştir. Vezir Tâcüddin Ali Şah Tebrizî'nin yaptırdığı büyük câmi de çok muhteşem bir âbide idi. Hamdullah Kazvinî, *Nüzhât-ül-Kulûb*'da bu hususta malûmat vermektedir. Aynı sûretle, Ebû Saîd'in vakıfları hakkında da tarihî malûmat mevcuttur [13]. İleride türk-islâm devletleri zamanında te'sis edilen vakıflar hakkında ayrı ayrı monoğrafler neşredebileceğimiz cihetle, müslüman Mogol devletlerinde, ve onları tâkip eden Celâyîler, Timurîler, Safevîler, Şeybânîler devirlerindeki vakıf vaziyeti hakkında burada en umumî çizgilerle bile izahata girişecek değiliz. Sadece, bütün bu devletlerde, vakfın idare ve mürâkabesi hakkında İlhanilerde gördüğümüz eski usûlün devam ettiğini, mütevellîler ve nâzırlar tarafından idare edilen vakıfların kadılar tarafından teftiş ve mürâkabeye tâbi tutulduğunu, ve bütün bunlara rağmen yukarıdan beri anlattığımız türlü türlü suiistimâllere, yolsuzluklara bu devletler zamanında da bilhassa idare makinesinin ve malî vaziyetin bozulduğu devirlerde tesadüf edildiğini söylemekle iktifa edelim.

Anadolu'nun fethinden sonra burada kurulan Selçukîler ve Danişmendîliler gibi muhtelif türk devletlerinde di-

[13] Bu devre alt oldukça zengin tarihî kaynaklara istinat ederek Mogol vakıfları hakkında ayrıca bir tetkik neşredebileceğiz.

ni - hayri mahiyette birçok müesseseler vü-
cude getirilerek bunların masraflarını karşı-
lamak üzere birtakım emlak ve arazi vakf e-
dildiği malumdur. Eldeki tarihî kaynaklardan
ve vakfiyelerden anlaşıldığına göre, bunların
idare ve mürakabesinde takıyb edilen usul,
Büyük Selçukiler devrindekenden
farklı değildir: vakıflar, vakıfların şartlarına
göre mütevelliler tarafından idare ediliyor,
ve bunların tasdik ve mürakabesine ait mua-
meleler Kadılık teşkilâtı tarafından görülü-
yordu. Sultan İzzeddin Keykâ-
vûs I. in Sivas Darüşşifası vakfiyesi (617
H. — 1220 M.) ve Celâleddin Kara-
tay'ın (651 H. — 1224 M.) tarihli bir vak-
fiyesi gibi birtakım vesikalarda Kadıasker-
in imzası bulunması, buna bir delildir. İz-
zeddin Keykâvûs vakfiyesindeki bir
kayıt, merkezî idarenin büyük bir rüknünü
teşkil eden *Ustâd-üt-dâr*'ın, yalnız hükümdar
vakıflarına değil memleketteki bütün vakıf-
lara nezâret ettiğini, yani her vakfın hususi
mütevellisinin fevkinde umumî bir nâzır
vazifesi de gördüğünü anlatmaktadır.

İdari anarşi ve iktisadî buhran zamanla-
rında vakıtların nasıl suiistimâllere mâruz
kaldığını yukarıda görmüştük. Mogol ta-
hak kü mü devresinde Anadolu vakıfları-
nın da zaman zaman bundan müteessir oldu-
ğu, vakıf şartlarına riayet edilmediği tabiidir.
Fakat buna rağmen, bu devirde, ve Anadolu'da
yer yer kurulan müstakil Beylikler zamanın-
da, birçok emirlerin ve bilhassa yeni sülâle-
lerin, vakıflar te'sisine büyük ehemmiyet ver-
dikleri anlaşılıyor. Bizans arâzisinde yeni ye-
ni yapılan futûhat da hudud Beyliklerinde
vakıfların çoğalmasına tabiatile yardım et-
miştir. Herhangi bir arâzi parçasının tamamı
veya nisfı vakfedildiği gibi, hâzan *zeminin*
vakf ve *urfi resimlerinin* (yani urfi ver-
gisinin) timar olduğu görülmektedir. Câ-
mi, medrese, tekke, darüşşifa, köprü gibi di-
ni - hayri müesseselere tahsis edilmiş hayri
vakıflardan başka, *aile vakıfları* da çoktur;
ve bunlardan birçoğuna da tam veya kısmi
mahiyette vergi muafiyet nâ mele-
ri verilmiştir. Bir memleket, herhangi bir
sülâlenin hâkimiyetinden diğer bir sülâlenin
hâkimiyetine geçtiği zaman, bu emlak ve arâ-
zi sahiblerine verilen vesikalar yenileş-
tirilmekte, eski vakfiyeler tekrar *tescil*
ve *tasdik* olunmakta, eski vergi muafiyetleri

çok defa aynen kabul edilmektedir. Yukarıda,
Ortaçağ islâm ve türk devletlerinin umumî-
yetle takıyb ettikleri büyük idare prensipleri-
ni izah ederken, bu an aneci ve muhafazakâr
hususiyeti bilhassa tebârüz ettirmiştik.

Osmanlı devletinde, daha ilk
beyler zamanında başlayan ve devletin siyasi
ve mâli kudretinin inkişafı ile mütenasib olarak
artan vakıfların idare ve mürakabe sistemi,
İhhanlılar'da, Anadolu Selçuki-
leri'nde ve onların yerine geçen diğer
Beylikler'de mevcut usûlden farklı değildi:
Meselâ hükümdar vakıflarına vezirlerin
mütevelli veya nâzır tayin edilmeleri, Kadı-
lık teşkilâtının bilhassa hususi vakıfları mü-
rakabe etmesi, muhtelif zamanlarda payitaht
kadısının başka sâhalardaki vakıfları testiş-
ten geçirmesi, yahut muhtelif yerlere ayrı ay-
rı müfettişler tayin olunması, diğer türk
devletlerindeki vakıf idare sisteminin Osman-
lılarda da devamını göstermektedir. Ga-
liba Mehmed I. devrinde bütün Kadılık
teşkilâtları bir merkeze bağlanarak *Hâ-
kim-ül-hükkâm* lâkabiyle bir baş kadı tayin e-
dildiği zaman (821 H. den evvel), bütün va-
kıfların mürakabesi de ona teveccüh ediyor-
du. Murad ve Fâtih zamanlarında kadı-
askerlerin bu vazifeyi iyfâ ettiklerini görüyo-
ruz. Maamafih büyük hükümdar vakıflarının,
vakfiyede tasrih edilen büyük devlet adamları
tarafından nâzır sıfatı ile ve maiyetindeki hu-
susî bir teşkilât vasıtasıyla idare edilmesi an-
anesi, hiçbir zaman unutulmamış, hattâ İm-
paratorluk büyüyüp hükümdar vakıfları çok
muazzam bir nisbet kazandığı zaman, böyle
hususî teşkilâtlar günden güne çoğalmıştır.
Fâtih, Selim I. ve Kanunî Süley-
man vakıflarının idaresi sadrazamlara ve
Bayezid II, Ahmed I. vakıflarının
idaresi ise şeyhülislâmlara aitti. Sair padi-
şahlara ait vakıflarla, nesilleri münkariz ol-
duğu cihetle vakfın şartına göre mütevellile-
ri kalmamış vüzerâ ve ricâl vakıfları müte-
velli ve nazırlıkları da, kârlı bir iş olduğu için
saray adamlarına bir lütuf olarak tevcih olu-
nurdu. Birçok vakıf müessisleri, vakıfnâ-
meleri mucibince mütevelliliği evlâtlarına ve
nâzırlığı da sadrazam, şeyhülislâm, dârüs-
suâde ağası, İstanbul kadısı gibi büyük ricâle
verdiklerinden, bu nezâretlerin birer müfettiş-
i olur, ve bu müfettişler her sene vakıf he-
saplarını ve alâkadarlar tarafından mütevel-

li aleyhine vaki şikâyetleri tetkik ederek nâzıra bildirirlerdi. Böylece nüfuzlu nâzırların idare ettikleri vakıfların ayrıca kadılar tarafından da teftişi tabii kabil olamazdı. Bu gibi vakıfların mütevellilerini tâyin ve azletmek de, bilhassa vâkîfın evlâdı münkariz olmuş te'sislerde, doğrudan doğruya bu nezâretlere aitti [*Netâyic-ül-Vukûât*, C. IV - s. 99]. XV. asırda Mısır, Suriye, Şimalî Afrika, Arabistan fütuhâtından sonra Harcmeyn -yâni Mekke ve Medine- vakıfları büyük bir ehemmiyet kazandığından, buna nezâret etmek üzere oldukça geniş bir teşkilât vücade getirilerek önce kapı ağaları, sonra dârüssüâde ağaları nâzır sıfatıyla bunun başına geçirildi. İşte böylece (1242 H.) de *Evkaf Nezâreti* teşekkül edinceye kadar Osmanlı vakıfları bu gibi teşkilâtlar tarafından, nâzır ve mütevellileri vasıtasıyla idare edilmiştir. Merkezi idarenin, suiistimâllere meydan vermemek için teftiş ve mürâkabe vazifesini ehemmiyetle ifya etmek istemesine rağmen, bilhassa son inhitat asırlarında, vakıf işlerinde, bir taraftan yapılan büyük suiistimâller ve diğer taraftan İmparatorluk hudutlarının mütemadî gerilemesi neticesinde, vakıf servetinde büyük bir eksilme hasil olduğu, ve bu yüzden birçok dinî - hayrî vazifelerin lâyıkiyle ifya edilemiyerek birçok vakıf âbidelerinin harab olduğu, hazin bir hakıykattır.

Bir müddet Evkaf Nâzırlığında bulunduğu için, bütün eski Osmanlı müesseseleri gibi vakıf müessesesi hakkında da doğru görüşlere malik olan *Netâyic-ül-Vukûât* müellifi Mustafa Paşa, Evkaf Nezâretinin ihdası sebeplerini ve bunun neticelerini çok açık bir sûrette anlatmıştır: XIX. asır başlarında, İstanbul şehrindeki arâzi ve emlak hemen kâmil vakıf haline gelmişti. Bütün alım satım muameleleri vakıf mütevellileriyle câbi - yâni tahsildar - larının elinde kaldığından, tasarruf işlerinde büyük bir karışıklık hasil olmuştu. Yukarıda bahsettiğimiz sadriazamların, şeyhülislâmların, dârüssüâde ağalarının nezâretlerine İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyyub kadılarının ve daha sonra kaptan paşa ile yeniçeri ağalarının, Sekbanbaşı ve bostancıbaşıların, v. s. nezâretleri de ilâve edilerek İstanbul'da birbirinden müstakil birçok vakıf nezâretleri teşekkül etmiş bulunuyordu.

Bu vaziyetin doğurduğu birçok suiistimâller karşısında, vakıflar idaresini merkezileştirmek maksadiyle, *Evkaf Nezâreti* ihdas ve yukarıda bahsedilen nezâretler tedricen bu idareye ilhak olundu. Lâkin Mustafa Paşa'nın tâbirince, «nâzırlardan bâzısının mizac-ı-gazabkâranesi ve bâzısının emri mühimmi hukuktan bihaberliği cihetleriyle, Evkaf suiistimâl ile malâmâl idi». İlk büyük fenalık olarak, Mahmud II. vakıflarına îrad bulmak için *gedik* denilen usûl ihdas edilerek, hem vakfa hem de emlak sahiplerinin tasarruf haklarına zarar getirildi. İkinci bir fenalık, vakıf alım satımından alınan ferağ ve intikal harçlarının ve mahlûller muaccelâtının yarısının vakıf hazinesinde tevkiî usûlünün suiistimâlidir. Gûya bu sûretle vakıfların tâmiri için lâzımgelen para tedricen biriktirilecekti. Lâkin, bir taraftan yeni evkaf teşkilâtında lüzumsuz derecede geniş kadroların tatbiki ile büyük masraflara sebebiyet verilmesi, diğer taraftan hariçten birçok adamlara maaş tahsis edilmesi ve yeni yeni açılan veya tâmir edilen tekkelere lüzumsuz yere para sarfedilmesi, bu yeni usûlden beklenen faydayı hiçe indirdi. Tâmir muhtaç vakıfların, defterde birikmiş paraları vardı; fakat bu paralar başka yerlere sarfedildiği cihetle, maddeten tâmire imkân yoktu. Evkaf nezâreti bu sûretle, yine aynı müellifin ifadesine göre, vakıfların koruyucusu olacak yerde yıkıcısı oldu [*Netâyic-ül-Vukûât*, C. IV, s. 100-101]. Memleketin idarî an'aneleri ve eski Osmanlı sisteminin hukukî mahiyeti hakkında inanılmıyacak derecede cahil birtakım ricâl tarafından idare edilen *Tanzimat* devresinde ise, evkaf varidatı büsbütün perişan bir hale geldi. Bu vaziyeti, Mustafa Paşa vâzih bir sûrette tasvir ediyor:

«*Tanzimatın* zuhûriyle *bilcümle salâtin ve saire arâzîi mevkuîfesi maliye hazinesi tarafından zapt ve ta'sir olunup, indelhesap, arâzîi mevkuîfei mezbûre hasılâtı usriyesi senevî 44,000 kiseye baliğ olmakla şehriyeye taksim edilerek hazinei maliyeden Evkafa verildi. Sonraları Fuad Paşa merhum işbu bedeli maktua, maliyenin evkafa verdiği puraya iane namını verip muvazenei umumiyede açık görüldükçe tenkis ede ede rubu' derecesinden aşağı tenzil eyledi. Cevâmîi saire ve hayratı salâtinin ise ekseri varidatları*

arâzîi mevkufe hasılâtı olduğundan, ve anlatıldığı gibi bundan birçok tenzilât yapıldığından, masrafları karşılıksız kalmak hasebile, zarurî olarak şunun bunun vakıfları hasılâtile idare olunmaları icab etti. Binaenaleyh pek çok hayrat sahiblerinin meberratları harab ve metruk oldu, meşhudi enamdır.»

İşte 1908 de ikinci Meşrutiyetin ilânına kadar Osmanlı vakıtlarının tâbi olduğu idarî sistem ve vakıfların vaziyeti, kısaca, bundan ibarettir. Meşrutiyet devrinde bu hususta kısmen tasavvurda kalan ve kısmen tatbik edilen bâzı islâhat ile, Cumhuriyet idaresinin kuruluşundan ve Evkaf Nezâretinin umumî bir müdiriyet haline getirilmesinden sonra tâkiyî edilen sistem ve 5 Haziran 1935 de neşredilen 2762 numaralı *vakıflar kanunu* ile hasıl olan vaziyet azçok malûm olduğundan, burada onlardan bahse lüzum görmüyoruz [14].

VI

Vakıf müessesesinin İslâm cemiyeti üzerindeki te'siri

XIX ve XX. asırlarda garb medeniyetinin te'siri altında İslâm âleminin muhtelif sâhalarında fikrî bir uyanış başladığı ve bununla birlikte müstakil İslâm devletlerinde birtakım idarî islâhata teşebbüs edildiği malûmdur. Ortaçağın el tezgâhlarına bağlı geri istihsâl safhasından kurtulamadığı için, büyük sanâyi kapitalizmi devresine giren Garb âlemi karşısında baş döndürücü bir sukuta mahkûm olan İslâm memleketlerinde, bir takım mütefekkirler bu gerilemenin sebeplerini araştırmaya başladılar; ve böylece, hemen bütün Ortaçağ müesseseleri gibi, İslâm vakıf sistemini de şiddetli bir tenkide uğrattılar. Müslüman halk ile meskûn birçok büyük müstemlekelerle sahip Garb memleketlerinde vakıf sisteminin İslâm dün-

yası üzerindeki mâddî ve mânevî te'sirleri hakkında fikirler ortaya sürülmeğe başlandı. Vakıf sisteminin gayrimenkul milkiyeti üzerinde ihdas ettiği birçok zorluklar ve karışıklıklar, avrupa hukukçularının bu müessese hakkında şiddetli tenkitlerini mucib oluyordu: çünkü bu sistem, gayrimenkullerin Müslümanların elinden çıkmasını zorlaştırıyor, müstemlekecilerin *colonisation* siyasetlerine dinî mâhiyette bir engel teşkil ediyordu.

Garb âlemine hayran oldukları için oradan gelen herşeyi iyi ve İslâm dünyasına ait her müesseseyi fena gören - müstakıl görünen ve tenkid kabiliyetinden mahrum - ilk *Aurupalılaştırma* taraftarları, bilhassa Türkiye'de, vakıf müessesesi aleyhinde bir cereyan uyandırmaya çalıştılar. *Tanzimat* devresinde, bir aralık, vakıfların tamâmile kaldırılması hakkında epey kuvvetli bir cereyan mevcut olduğu da rivayet edilir. Vakıf idaresinin o zamanki perişan vaziyeti, rûhânî sınıfın en basit yenilik ve islâhat fikirlerine bile şiddetle muhalefet etmesi, vakıf aleyhinde böyle menfi telâkkîlerin yerleşmesine fırsat veriyordu. 1908 Meşrutiyet hareketinde ve Cumhuriyet Türkiyesinde de vakıflar hakkında müsbet veya menfi türlü türlü telâkkîlerin ortaya atıldığını biliyoruz. Vakıf aleyhinde ileri sürülen ve ders kitaplarına kadar geçen bu tenkidler şunlardır:

I. Ahlâkî bakımdan, vakıflar, İslâm cemaati için muzir olmuştur; beşikten mezara kadar hayatın her safhasında, vakfın yarattığı içtimâî muavenet müesseselerine dayanan İslâm cemiyetlerinde ferdî teşebbüs ölmüş, tenbel veya parazit bir sınıf vücude gelmiştir.

II. İktisadî bakımdan, vakıf müessesesi İslâm cemiyetinin, gayrimeşrû vasıtalarla mahdud ellerde toplanan gayrimenkul servetini habs ve tevkîf etmek sûretile bu servetin tedavülüne mâni olmuş, İslâm memleketlerinin iktisadî inkişafını geri bırakmıştır.

Bu başlıca tenkidlere, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, vakıfların dinî - hayrî bir gaye ile değil sırf şahsî ve ailevî düşünceler ve servetin müsâderesi tehlikesine karşı bir nevi *dinî sigorta* mahiye-

[14] 1335 de Evkaf tarafından neşredilen *Evkaf-ı Hümayun Nezâretinin tarihçe teşkilâtı* adlı eserde Osmanlı vakıflarının idare sistemi hakkında -bilhassa vakıf vesikalarına istinaden -epeyce malûmat verilmiştir. Eserin, Amasyalı Hüsameddin efendi tarafından yazılan bu kısmı bir çok eksikler olmasına rağmen bu mesele hakkında az çok doğru bir fikir vermektir. Bu son senelerde Evkaf Umum Müdürlüğü tarafından neşredilen (*Vakıflar*, İstanbul 1937) ve (*Vakıflar galerisi hakkında muhtasar izahat*, Ankara 1939) adlı küçük risalelerde de bâzı mühim vesikalar mevcuttur. Maamafih, yukarıda söylemiş olduğumuz veçhile M. d'Hoss on'un XVIII. asırdaki Osmanlı Vakıfları İdaresi hakkında verdiği oldukça mühim malûmattan, hiç istifade olunmamıştır.

tinde olarak te'sis edildiği hakkındaki düşünceleri de ilâve edebiliriz.

Vakıf aleyhdarlarının bu menfi telâkilerine, bu tenkidlerine karşı, vakıf taraftarlarının daha ziyade *mücerred mantık*'a dayanarak verdikleri cevapları tetkîye girişecek değiliz. Mekalemizin başında da söylediğimiz gibi, vakıf müessesesinin menşe' ve tekâmülünü tamamiyle *tarihî ve objektif* bir usûl ile ve cemiyet hayatı içindeki müşahhas (*concret*) ve hakıyki (*réel*) hüviyetini daima göz önünde bulundurarak tetkik edince, bu münakaşalı meselenin büsbütün başka bir tarzda vaz' edilmesi lüzumu kendilğinden meydana çıkıyor. Yalnız dinî - ahlâkî değil aynı zamanda hukukî - iktisadî bir karakteri haiz olan *vakıf* müessesesi, daha ilk inkişafındanberi İslâm cemiyetlerinin içtimaî tekâmülü üzerinde nasıl bir röl iyfa etmiştir? İşte tetkik edilmesi icab eden başlıca *mes'ele* budur. Yoksa, onun dinî - hayrî gayesine bakarak, vakfı «beşeriyetin vücade getirdiği en hayırlı müessese» saymak ve bunda «İslâm dininin başka dinlere fâkiyetinin bir delilini» görmek, tamamiyle *subjektif ve doğmatik* bir telâkki mahsulü olduğu gibi, vakıf müessesesinin XIX. asırdaki perişan vaziyetine ve onu müdafaa edenlerin geri zihniyetine bakarak bu müesseseyi mahkûm etmek de bundan daha az *subjektif ve doğmatik* sayılamaz. Tam mânasiyle ilmi - yani tenkidî - ve objektif bir zihniyetle hareket etmek için, Şark ve Garb hukukçularının şe'niyeti hiç düşünmiyen dar *formalisme*'inden kurtulmak birinci şarttır. İslâm dünyasının son asırlarındaki maddî ve mânevî geriliğinde vakıf sistemi hakıykatın âmil olmuş mudur? Yoksa, haricî ve dahilî birçok âmilin te'siriyle İslâm âleminin gerilemesi mi vakıf müessesesinin bozulmasını intaç etmiştir? Görülüyor ki mesele tek cephele değil iki cepheledir. Ve geniş mânasile tarihî bir tetkik mevzûudur.

Yukarıda vakfın zuhûr ve tekâmülünden ve Hicretin ilk asrındanberi geçirdiği tarihî ve hukukî inkişaf safhalarından bahsederken verdiğimiz izahatı hatırlıyacak olursak, bu sistemin İslâm âlemi üzerindeki te'sirlerini kolaylıkla anlamak kabildir. sanıyoruz: Evvelce izah ettiğimiz türlü türlü tarihî şartlar ve psikolojik â-

miller, vakfın İslâm memleketlerinde birdenbire çok geniş bir nisbet almasını intaç etmişti. Büyük fütuhatin te'min ettiği büyük servetler, bilhassa geniş toprakların ziraî mahsûllerine ve bunlardan - arâzinin hukukî mahiyetine göre - alınan muhtelif nisbette vergilere istinat ediyordu. Bu vaziyet, Abbâsiler'den başlayarak muhtelif İslâm devletlerinde büyük mikyasta ıktâ' ve temliklere sebebiyet verdi. Çok muazzam servetlere malik olan hükümdarlar, hükümdar ailesine mensup şahsiyetler, büyük ricâl ve emîrler, zengin tacirler ve büyük toprak sahipleri, birbiriyle rekabet edencesine türlü türlü vakıflar te'sis ettiler. Yalnız dinî müesseseler değil, bugünkü telâkîylere göre doğrudan doğruya devletin en mühim vazifelerinden olan maarif, nafia, içtimaî yardım işleri de, vakıf sistemi sayesinde mükemmel bir sûrette idare ediliyordu. İslâm âleminin maddî ve mânevî kültür bakımlarından Hıristiyan Garba çok faik bulunduğu asırlarda yâni VIII. asırdan XIII. asra kadar, vakıf müessesesinin muazzam inkişafına şahit oluyoruz. Eğer bu sistem, tatbikatı itibarile İslâm cemiyeti için zararlı olsaydı, İslâm medeniyetinin en ileri devirlerinde onun böyle bir inkişaf göstermesi imkânsız olurdu.

Selçuk hâkimiyeti, müslüman Türklerin İslâm memleketlerine muhaceretlerini intaç eden ve Yakın Şarkın yalnız *siyasî* değil *etnik* siymâsını da değiştiren tarihî bir devirdir. Lâkin bu yeni fütuhacı unsur, kısmen, eskidenberi İslâm sâhası olan memleketlerin nüfusca pek kesif olmıyan sâhalarına yerleşmekle beraber, bunların en büyük ve kalabalık parçaları Erran ve Anadolu'yu Hıristiyanlardan zaptederek oralarda yerleşmişler, yâni İslâm hudutlarını Garba doğru sür'atle genişletmişlerdi. İşte bundan dolayı, Hârezm, Horasan, İran ve Irak sâhalarında, bu yeni fâtihterle onların eski ahâlisi arasında çıkan birtakım toprak mücadeleleri kısa bir zamanda ve büyük güçlükler göstermeden halledildi. Selçuk hâkimiyetinden evvel İran ve Irak'da arâzî kıymetleri düşmüş, ziraat gerilemişti. Büyük Selçuk İmparatorluğu, Nizam-ül-Mülk'ün kurduğu *yeni Timar sistemi* sayesinde, ziraatin terakkî-

sine ve toprak kıymetlerinin yükselmesine hizmet etmiştir. Hamdullah Kazvinî'nin resmi kayıtlara müstenid ifadesine göre, Selçukîler ve Atabekler devirlerinde ve XIII. asır başlarında Abbâsi halifelerinin doğrudan doğruya idareleri altında bulunan sâhalarda vergi varidatının meselâ İlhanlılar devrine nisbetle çok yüksek bir yekûn tutması, bu *zirai terakki*'yi açıkça göstermektedir. Yalnız, Sultan Sencer'in Oğuzlara mağlubiyetinden sonra, Horasan kıt'asının zirai bakımdan gerilediği unutulmamalıdır. Demek oluyor ki Selçukîler ve halefleri zamanında vakıf müessesesinin yeniden büyük bir inkişaf göstermesi, *siyasî* ve *iktisadî* bakımlardan, tarihi şartlara uygun bir hâdisedir. Ve bu inkişaf, ne *iktisadî* ne de *ahlâkî* bakımdan İslâm cemiyeti üzerinde menfi bir te'sir yapmamıştır. Mogol istilâsı ve onu tâkiyb eden Mogol sülâleleri hâkimiyeti zamanındaki vakıf vaziyeti hakkında yukarıda verdiğimiz izahat da, vakıf sisteminin içtimâî ve iktisadî hayat üzerinde zararlı bir te'siri olduğu iddiasına aslâ hak verdiremez.

Anadolu'da Selçuk ve Mogol hâkimiyetini tâkiyb eden Küçük Beylikler devri ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğunun teessüs ve inkişafı, yukarıda söylediğimiz gibi, vakıf müessesesine yeni bir kuvvet verdi. Anadolu'da ve hususiyile Rumeli'de geniş hıristiyan topraklarını fetheden Osmanlı ricâli, bu toprakların bir kısmını âmme hizmetine mahsus vakıflara tahsis ettiler. Türk kültürünün Rumelide kuvvetle yerleşmesinde ve Balkanlar'da *şehir hayatı*'nın inkişafında, bu *vakıf* sisteminin büyük bir hizmeti olduğu aslâ unutulmamalıdır. Maamafih daha XV. asırdanberi, vakıflarda suiistimâller başladığını, birçok vakıflara *vergi muafiyeti* hâşsedildiğini, vâkıflardan birçoğunun hayrî vakıflardan ziyade *aile vakıfları* te'sisi sûretiyle servetlerini muhafazaya çalıştıklarını görüyoruz. *Askerî timarlar*'ın azalmasına sebebiyet veren bu vaziyet karşısında, Fâtih devrinde Nişancı Paşa'nın teşvikiyle vakıf arâziden bir kısmının *vakfiyet*'i kaldırılarak *timar*'a tahsis edilmiş, lâkin Bayezid II. devrinde bunlar tekrar eski vaziyetine ircâ olunmuştu.

XVI. asırda Kanunî zamanında Avusturya seferleri münasebetiyle birtakım vergi muafiyetlerinin kaldırıldığı görüyoruz. Osmanlı maliyesinin buhranlı zamanlarında vakit vakit bu gibi tedbirlere başvurulması, Memlûkler devletinde de emsali görülen bir hâdisedir; ve bu, vakıfların ve muafiyetlerin devlet hazinesini sarıması şeklinde değil, muvakkat malî buhranlar karşısında başvurulmuş tedbirlerden biri ve vakıfların lüzumsuz yere çoğalmasına karşı bir müvazene vasıtası olarak tefsir olunmalıdır sanırım. Çünkü XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî ve malî hayatı umumiyetle büyük bir inkişaf göstermiş, ve *vakıf* müesseseleri de bununla alâkalı olarak geniş bir mikyasta çoğalmıştır.

Müverrih Aşıkpaşazâde, Nişancı Paşa'nın vakıfları hazine menfaatine lâğvetmesini şiddetle tenkid etmekle beraber [İstanbul tab'ı, s. 194], vakıfların idaresindeki yolsuzluklar'dan da bahsediyor: *Mütevelliler*'in vakıf varidatını asıl meşrut olan yerlere sarfetmediklerini, teftiş için gönderilen *kadınlar* ise yalnız hazineye menfaat te'minine çalıştıklarını söylüyor [s. 194]. Daha XVI. ~~hattâ~~ XV. asırlarda zaman zaman devlet hazinesini müşkül bir vaziyete sokan bu vakıf bolluğu, XVII. asırda ciddiyetle göze çarpmaya başladı; devlet adamları ve mütefekkirler, bunun üzerinde ehemmiyetle düşünmeğe başladılar. Devletin varidat menbâlarından bir kısmını tamamiyle kurutan bu nâmütenâhi vakıflar, çok defa hakıyaten dinî ve hayrî bir gaye ile te'sis edilmekle beraber, birçok defalar da zâhirî bir hayır perdesi altında sırf şahsî menfaatleri gözeten aile vakıfları mahiyetinde idiler. Timar erbabına, yâni, devletin en sağlam süvari kuvvetini ve yalnız askerî değil zirai hayatının da temelini teşkil eden bir zümreye tahsis edilen toprakların, saray adamlarına, büyük ricâle vakıflar te'sisi için verilmesi, memleket için büyük bir zayıflama sebebi olmuştu.

Koçi Bey, Murad IV. e takdim ettiği meşhur lâyhâsında bu mes'ele üzerinde ehemmiyetle ve haklı olarak ısrar etmektedir:

«*Hattâ Havass-ı-hümâyün kariyeleri her*

«sene bölük halkına hizmet verilir ve aralıklarında bey'i men yezid olup pulluk pulluk «sutilir. Cem'an mâli padişahî nâmile ancak «yüz yük akçe dahili hazine olur, ol dahi «kul mevâcibince sarfolunur. Ol taifeye nakit akçe verilmekten ise Havassı hümayun «kariyeleri ağır alüfeliye alüfesine bedel «Zeâmet ve Timar verilip alüfeleri hazineye «kalsa, hem bunca kılıç ihdas olunup heft «ol tâife tahfiş olunurdu, hazinei âmireye «dahi küllî fayda hasıl olurdu. Bu dahi malûmı hümayun ola iki hilâfı şer'i şerif «bâzı temlikler ve vakıflar vardır. Egerçi «sûretâ hayır görünür, ammâ indettah- «kıyık izâuti Beytül mâl dir. Ziru «memalik-i-islâmiyede olan kurâ ve mezârî- «mahsûlâtı ki Beytül mâle sarfolunur, gu- zat ve erbabi mukatele hakkıdır. «Şer'an masraf-ı muayyeni vardır. O makulelerin vakfiyeti nice sahih olur? Şer'an «caiz olan evkaf onlardır ki salâtın-i-ma- «ziye fethettikleri memâlikten âmme-i-müs- «limin için vazettikleri evkafı cemile ve hay- «rat ve hasenattır. Ve zaman-ı sabıkta Beyler «ve Beylerbeyiler hasbeten lillahı taâlâ gu- «zâlar edip yûmn-i-Devleti Aliyye'de nice «memleketler fethedip din ve devlete lâyük «nice hizmetlerde bulunmağın salâtın-i-izâm «dahi hizmetleri mukabelesinde fethettikleri «memleketten kendulere bâzı kurâ «ve mezârî temlik edip anlar dahi «izni salâtın ile âmme-i-müslimi- «ne nâfi hayrat ve hasenat edip, câmi- «ler ve imâretler ve zâviyeler bina edip ol- «makuleleri vakf ederlerdi. Gazî Ev- «renuz Bey ve Turhan Bey ve «Mihal oğlu ve sair mücahit fi sebîl- «lah Beyler ve Gazîler gibi. Bu gibi vakıflar «eimmei din tecviz etmişlerdir. Bunlardan «maadası meşrû değildir. Bir adam din ve «devlete lâyük hizmet görmeye ve memleket «değil belki bir kariye fethetmeye, mücerred «mukarrib-i-Padişahî olmakla nice yüz yıl «mukaddem fetholunmuş memleketten Bey- «tül mâli sırf nice kurâ ve mezârîi birer turk «ile kendulere ve evlâtlarına temlik ettir- «mişlerdir. Bâdehu diledikleri yeri vakfe- «dip bâzıları dahi vakıf nâmile «evlâtlarına akar etmişlerdir. Ol- «makule vakıf nice sahih olur? Ve un bes- «mele ile nice tenâvül câiz olur? Evvelâ ol «makule kimselere hakkı Beytül mâli temlik

«Şer'an câiz olmak gerektir ki hattâ vakfi- «yeti sahih ola. Bir emrin aslı bâtil ola, «jer'i nice sahih olur? Din ve devlete lâyük «olan budur ki ikiyüz yıldanberi temlik ve «evkaf olan kariyeler hak ve adil üzere yok- «lanıp meşrû olan temlik ve vakıf kariyeleri «hali üzere ipka buyrulup nâmeşrû olup «hakkı Beytül mâl olanlar alüfeli kul taifesi- «ne tevzi ve taksim olup nice bin kılıç ihda- «sına sâ'yt Hümayun buyuruıla. Böyle olıcak «kılıç kesretine ve hazinenin vefretine ve iz- «diyadına sebep olup nice menâfi müşahe- «de olunur. Ammâ şöyle ki ol makule vakıf- «larda câmiler ve meşçidler ve zâviyeler ola, «anlar dahi muattal olmak revâ görülmez. «Nihayetülemir tarafı müriden vazifecikler «tâyin olunup ol hayır ve hasene dahi saû- «detlü Padişahın ola.»

Koçi Bey risâlesi, ikinci tabı, İstanbul 1303, S. 79 - 83].

Koçi Bey'in bu çok açık sözleri, yalnız XVII. asır başında vakıf vaziyetinin, devlet bütçesini ihlâl edecek derecede suiistimâl edildiğini göstermekle kalmıyor; Timarlar aleyhine iki asırdanberi yapılan temliklerin ve vakıfların, büyük nisbette, aile vakıfları haline getirildiğini anlatıyor. Bu sûretle, ilk defa olarak, Osmanlı İmparatorluğunda vakıf bolluğundan şikâyet edildiğini görmekteyiz. Halhuki ondan bir buçuk asır evvel, Aşıkpaşazâde, bu gibi lüzumsuz ve zararlı vakıfların iptâl edilmesine karşı Şer'at namına ağır tenkitlerde bulunmuş, yalnız mütevellilerin suiistimâlinde ve teftişlerde daha ziyade hazine menfaati gözetilmesinden şikâyet etmişti. Bu fark, aradaki müddet esnasında vakıfların büsbütün çoğalarak timar arâzisini tahdid etmesinden ve bunun artık fena neticeleri görülmesinden ileri geliyordu. Maa-fih Koçi Bey de bu vaziyeti tenkid ederken yine Şer'at esaslarına dayanmaktadır: Varidatı ancak gâzilere yâni kılıç ehline ait olan fethedilmiş arâzinin, Padişahın keyfile ötekine berikine temlikî şer'an caiz değildir ki bunlarda vakıflar ve bilhassa aile vakıfları te'sisi meşrû olsun. Gerçi fakihler âmme vilâyetini haiz olan hükümdarın fethedilmiş arâziyi temlike hakkı olduğunu kabûl etmişlerdir; fakat bunun Şer'at hükümlerine uygun sebebler tahtında olması lâzımdır; yoksa, hükümdarın saray

adamlarına, dalkavuklarına böyle temliklerde bulunmağa hakkı yoktur; bundan başka, şer'i yâni hukukî mahiyeti olmayan bu batıl temlikler üzerinde *aile vakıfları* gibi vakfın rûhuna muğayir ve sıhhati birçok fahiklerce kabul edilmemiş bir te'sis yapılması da şeriate ve maslahata muğayirdir.

Koçi Bey, çok kuvvetli olan bu itirazını açık bir misâl ile te'yid etmek için. Kanunî Süleyman devrinde bu yolda te'sis edilmiş vakıfları gösteriyor:

«Üçüncü sebep budur ki, *kerîme-i mükerremeleri Mihrümah Sultanı Rüştem Paşaya verip vezîr-i âzam eyledi. Kemali mertebe nazarları olmağın* «müradına müsaade eyleyip ecdadı zamanında fetholunmuş memâlikten ol kadar «kariyeler temlik eyledi ki, mü«lûki tavâiften bir padişaha hazine olma«ğa kifayet ederdi. Anlar dahi bâzı hayrat «yapıp evlâdına vakf eylediler. «Hâlâ beher sene ol evkaftan yüz yük «kadar akçe gelir. Ol makule Sultanların «fevî oldukta havassı mîriye alınırken son«ra gelenler dahi vakf etmeğe başla«dı. Hilâfî şer', sarfı Beytülmâli müslimin «olan bu hâslar zâyî ve telef oldu. Sevab «itkâdına vebâle girdiler» [aynî eser, S. «97].

Hakıyaten, bu misâl yukarıki mütaleaları tamamiyle te'yid edecek mâhiyettedir. Hanedana mensub prensler esasen çok büyük servetlere malik ve zengin hâslara sahib bulunurlardı; fakat öldükleri zaman, mutasarrıf oldukları hâslar tekrar Saltanat hazinesine alınır idi. Kanunî devrinde yapılan ve sonraları devlet idaresinde saray kadınlarının nüfuzu arttıkça âdetâ umumî bir kaide hükmüne giren bu temlikler ve vakıflar, varidatı timarlara tahsis edilen büyük devlet topraklarını, zahiri bir hayrat perdesi altında ve hiçbir şer'i esasa dayanmadan mütemadi azaltıyordu. Gerçi daha Gazan Han zamanında hanedanı mensub prenseslere tahsis edilen *Incu* yâni hâsların, onların erkek evlâdına vakf edildiğini biliyoruz [Târih-i mübârek-i Gazanî. s. 331]; lâkin Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. asırdaki fütühâtı, büyük bir debdebe ve israf devri açmakla beraber, onu sür'atle tâkîy eden siyasi ve iktisadî sukut, devlet hazi-

nesinden vakfa intikal eden bu servetlerin ek-silişini kuvvetle hissettirmiştir. Koçi Bey'in bu itirazı, yalnız şer'i değil belki daha ziyade iktisadî ve malî bakımdan, vakıfların hesabsız çoğalışına ve *aile vakıflarına* karşı yükselen ilk kuvvetli tenkidlerden biridir. İslâm âleminin başka sâhalarında ondan çok evvel de birtakım vakıfların şer'i olmayan temliklere, gasb ve zulümlere müstenid olduklarını ileri sürerek vakıf müesseselerinden intifa'ı - meselâ oralarda müsâfir kalmak, yemek yemek gibi - haram sayan birtakım sôfîler olmuştur; meselâ Mâverâünnehir şeyhleri, Herat'taki vakıflardan ancak birkaçının meşrû olduğu kanaatinde bulduklarından, haram lokma yememeleri için devrişlerini oraya yollamaktan ihtiraz ederlerdi [Reşehât tercümesi, s. 80]. Lâkin Koçi Bey'in tenkidleri böyle sıkı bir zühdî ahlâk telâkkisinin neticesi değil, içtimai şer'iyeti müşahede ve tahlil eden realist bir mütefekkirin görüşleridir.

Vakıf müessesesinin suiistimâlinde en büyük âmil olan bu haksız ve zararlı temlikler hususunda, eski Osmanlı Padişahlarının çok sıkı ve dikkatli davrandıkları meşhurdur: Selim I, kendisinden böyle bir talebe bulunan mukarriblerinden birine: «ilk cülûsumda Ali Paşaya bâzı kariyeler temlik etmişim. Kılıç erlerine mahsus olan bir şeyi başka yere tahsis ettiğim için hâlâ nadimim» cevabını vermişti. Evlâda ait aile vakıflarının, XVI. asır başlarında, diğer vakıflara kıyas edilince büyük bir nisbet göstermediğini biliyoruz [Ömer Lûtfî Barkan, Şer'i Miras Hukuku ve Evlâtlık Vakıflar, İstanbul 1940, s. 14]. Lâkin sonraki asırlarda bu vaziyetin değişmiş olduğunu, ve diğer İslâm memleketlerinde - meselâ Mısır'da, Cezayir'de - olduğu gibi Anadolu'da ve Rumeli'de de gittikçe mütezayid bir nisbet aldığı kuvvetle tahmin olunabilir. Maamafih, orta halk tabakasının tasarruf mahsulleri olan bu gibi ehemmiyetsiz vakıflardan ziyade, saltanat ailesinin ve büyük ricâlin - kısmen hayır gayelerini de istihdaf eden, fakat büyük nishette aileye tahsis edilen - muazzam vakıfları, memleketin iktisadî ve malî nizamını bozmuştur. Mütevellilere, nâzırlara vakıf varidatından tahsis edilen meblâğlar, çok yüksekti; bu sûretle, varidatın büyük bir kısmı hunlara ve vakfın ailesine sarfolunuyordu. Kü-

çük aile vakıfları, yukarıda da söylediğimiz gibi, İslâm hukukunun miras hakkındaki hükümlerini vâkıfın arzusuna göre değiştirmek ve bâzan da aile servetini korumak maksadiyle yapılmakla beraber, içtimâî hayat üzerinde, devlet hazinesine ait emlak ve arâzînin haksız yere temlikî sûretile yapılan büyük vakıflar kadar bâriz bir zararı olmuyordu.

Netâyic-ül-Vukûât müellifi, esasen vakıf müessesesinin içtimâî faydalarına inanmakla beraber, *Istanbul, Edirne, Bursa* gibi büyük şehirlerde lüzumsuz yere birçok mesçidler yapılmasını, ve bilhassa Koçi Beyin yukarıki fikirlerine iştirak ederek «kılıç erbabına ait devlet servetinin başka yerlere sarfını» şiddetle tenkid ediyor: Devletin kuruluş ve yükselişinde kılıçlarla hizmet eden gâzî kumandanlara büyük arâzî temlik edilerek bunların da âmme menfaatine hâdim vakıflara tahsis edilmelelerini - Koçi Bey gibi - tabii görmekte beraber, sonraki suiistimâlleri doğru bulmamaktadır.

«Müteahhirinden bâzıları akar ve mü-
«sakkafat inşasına adem-i itina ile, zeamet
«ve timar ve mukataât-ı mîriyye'ye mecbu-
«riyeti olan arâzîyi ve hattâ Kiyâliye
«ve kantariye ve bâc-ı-bâzar
«gibi rüsumatı bile ya muaccele itâ veya
«ihsan sûretiyle kendilerine temlik et-
«tirerek vakf eder olmuşlardır ki, bunlar
«vakfı sahih olamadıklarından Kanunnü-
«mei hümayunda tahsisat kabilin-
«den olan evkaf namıyla mezkûr
«ve masturdur. Maamañih bu misillûların
«çinde dahi makul olanları vardır»
[*Netâyic-ül-Vukûât*, C. II, S. 105]

Mustafa Paşa'nın burada bahsettiği *Kanunnâme*, (1274 H.) da neşredilen arâzî kanunnâmesidir ki, burada arâzî-i-mevkufe ikiye ayrılmakta ve bir kısmına *evkaf-ı sahiha* ikinci kısmına da *evkaf-ı gayrisahiha* denmektedir; ve kanunnâmede münhasıran bu ikinci kısım arâzîden bahs olunmaktadır. Kanunun metnine göre, *Mirî* topraklardan ayrılarak Padişahların veya onların iznile diğerlerinin vakfeylemiş oldukları bu cins toprakların vakfiyeti, yalnız âşar ve rüsumatının yâni *şer'î* ve *urfî* vergilerini hükümdar tarafından bir cihete tahsisi demek olduğundan, bunlar *evkaf-ı sahiha*'dan sayılamazlar. Bu muameleye fıkıh istilâhında

irsâd ve bu cins vakıflara *Vakf-ı-irsâdî* derler ki, tahsisat kabilinden vakıf demektir. Çünkü bu muamele bu cins toprakların hukukî mahiyetini değiştirmeyip milkiyet eskisi gibi devlete ait kaldığından, vakfedilen şey, yalnız, devlete ait olan vergiler'den ibarettir. Aynı *kanunnâme*'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki vakıf arâzî'den ekserisinin bu kabilden olduğu da tasrih edilmektedir ki, tamamıyla doğrudur. İslâm hukukuna göre, bu tahsisat da ikiye ayrılır: Şer'an Beytül mâle ait bir masrafa yapılan tahsis, sahihtir ve iptali caiz değildir: Hayrî - dinî mahiyet-teki mallar gibi. Beytül mâle ait olmıyan masraflara yapılan tahsisler ise gayr-i sahihtir, ve yukarıda söylediğimiz veçhile, devletin kararile *tâdil* veya *iptâl* olunabilir.

Görülüyor ki tahsis ve irsâd mahiyetinde olan bu vakıf arâzî, rakabesi devlete ait olmak bakımından sair mirî arâziden farksız olmakla beraber, devlet, bunun - hiç olmazsa hayrî gayelere mâtuf - varidatından istifade edememiş, ve bu vaziyet, sair birtakım âmillerle birlikte, *dîrlik*, sisteminin - yâni timar usûlünün - mahvolmasını intaç etmiştir. İşte, Koçi Bey gibi, Mustafa Paşa da bilhassa bu nokta üzerinde haklı olarak ısrar etmiştir.

Osmanlı vakıflarının müsaderele-re karşı bir nevi sigorta olduğunu - yukarıda söylediğimiz veçhile bilhassa D. Ohosson'danberi - iddia edenler garb'da mevcut idi. Avrupa fikirlerini tenkidsizce kabûl etmek modasına tutulan bâzı Tanzîmât ricali arasında da bu telâkkinin mevcudiyetini, Mustafa Paşa'nın şiddetli bir itirazından anlıyoruz: Mahmud II devrinde Yeniçeriliğin ilgasına dair *Üss-i-Zafer* adlı meşhur eseri yazmış olan Esad Efendi-denberi, hükümdarlara ve ricalle yaranmak için mâziye ait herşeyi tahkir ve terzil etmek gibi dalkavukça bir meslek tutulduğunu tenkid eden bu kıymetli tarihçi, vakıflar hakkındaki bu iddiayı da şu sûretle tesbit ve tenkid ediyor:

«Bu cümleden birisi dahi gûya eslâfın
«evkaf tertib ve tanzim eylemeleri sırf
«müsâdere korkusundan neşet etmiş
«ve evlâd ve ahtadlarına irad bırak-
«mak maksadına mübteni imiş diye te-

«*fevüh'olunan mânâsız sözlerdir. Çünkü «işlerinde öylesi olsa bile, ekseriyeti buna «muhalif olduğu aşağıdaki delillerle isbat «olunur. Evvelâ, garaz îrad bırakmak oldu- «ğu takdirde hayrat inşasında değil akar «ve musakkafat tanziminde ifrat olunmak «iktiza ederdi. Halbuki, gördüğümüz bun- «ca büyük hayır binalarından başka, hay- «rat sahiblerinin vakfiyelerini mütelevâ e- «denler de bu iddianın yanlışlığına kanaat «getirirler. Köprülü Mehmed ve «Fazıl Ahmed Paşaların vakıfları «buna delil olduğu gibi, Fazıl Ahmed «Paşanın İzmir'deki akarlarını tescil et- «tirmeden vefatı üzerine bunlara varis olun «Fazıl Mustafa Paşanın, hemşirele- «rinin hisselerini dahi satın alarak, karde- «şinin niyetini tahakkuk ettirmek için hep- «sini tekrar vakfetmesi, ulüv-i-cenabın son «derecesidir. Dârüssüâde ağası ve Kapı a- «ğası gibi aile sahibi olamayacak hadımla- «rın yaptıkları vakıflar da buna bir delil- «dir.»*

[*Netâyic-ül-Vukûât, C. II, S. 103 - 104*]

Büyük vakıf sahiblerinin bunları kâmi- ten halâl maldan yaptıkları iddia ol- lunamayacağını söyleyen Mustafa Paşa. bâzı zahidler gibi. bundan dolayı vakıf mües- sesesini mahkûm etmek düşüncesinde değildir. Her ne sûrette olursa olsun. madem- ki ortada birikmiş bir servet vardır; bunun ferdi zevkler uğrunda israfından ise. hayırlı bir işe tahsisi münasibtir. Kendi zamanında - yâni XIX. asrın son yarısında - da bu türlü meşru sayılamıyacak yollarla toplanmış ser- vetler bulunduğunu iymâ eden Mustafa Paşa. bu servet sahiblerinin de vakıflar te'sis etmeleri hayırlı olacağını söylüyor. Onun temenni ettiği vakıflar, artık lüzumundan fazla çoğalmış olan mesçidler, tekkeler, medreseler değil, sadece «yollar, köprüler, has- tahaneler ve ulûm-ı-riyaziye mektehleri» dir. Bütün bu mütalealar. bu kıymetli müverrihin ne kadar realist, ne kadar doğru ve geniş düşünceli bir adam ol- duğunu gösterdiği kadar, yukarıda bahsetti- ğimiz gibi. vakıf idaresinin Tanzimat devrinde ne derece bozuk oldu- ğunu da anlatmaktadır.

Vakıf müessesesinin, İslâm cemiyetleri- nin mânerî ve iktisadî inkişafı üzerinde menfi bir te'siri olduğu iddiasına ge-

lince, bu müesseseyi İslâm cemiyetlerinin ta- rihî tekâmülü çerçevesi içinde tetkik ettiğimiz zaman, bu iddianın ne dereceye kadar doğru veya yanlış olduğu kolayca anlaşılabilir. Her şeyden evvel şunu düşünmek lâzımdır ki, bu iddia ilk defa XIX. asırda yâni İslâm âlemi- nin her bakımdan büyük bir gerile- me manzarası gösterdiği, ve sair İslâm mü- esseseleri gibi vakfın da birçok cihetlerden soysuzlaşmış bulunduğu bir devirde Garbîliler tarafından ileri sürül- müştür. İngiliz iktisad mektebinin liberal nazariyeleri ve darvinizm esasları âdeta ta- biî bir kanun şeklinde telâkki olundu- ğu bir devirde ileri sürülen bu tenkidler. o şartlar içinde ve o görüş tarzlarına göre çok haklıydı: Vakıf, İslâm memleketle- rinde hemen bütün gayrimenkul serveti hapsediyor, onun serbest tedâvülüne ve bu sûrette yeni servetler doğurma- sına mâni oluyordu. Liberal bir telâkkiye göre tam ve hakıki bir milkiyet teessüs edemiyordu; idarî ve adlî makinenin çok bozuk bir hale gelmesi, gayrimenkul tasarruflarında birçok yolsuzlukla- ra meydan veriyordu. XIX. asırda bilhassa aile vakıflarının çoğalması. hayrî vakıf ola- rak sadece tekkelerin ve onlara yapı- lan vakıfların artması. vakıf varidatının dev- let ricâline hulûl etmiş birçok tufeyli in- sanlara verilerek asıl vakıf binalarının mahv ve harab olması, tekke ve imâretlerin ve med- reselerin tenbeller yatağı haline girmesi, ilk bakışta, vakıf müessesesinin faydalı de- ğil zararlı olduğu kanaatini verecek ma- hiyette idi. İmparatorluk hudutlarının, siyasi ve askerî mağlûbiyetler neticesinde, mütema- di gerilemesi ve İstanbul gibi büyük merkez- leri daimî sûrette harab' eden yangınlar da, vakıf servetinin azalmasını mucib oluyordu.

Bu vaziyeti müşahede ve tesbit eden bâzı avrupalı müelliflerin, vakıflar hakkında menfi bir hüküm vermeleri gayet ta- biîdi; vakıf müessesesinin XIX. asırdaki va- ziyeti karşısında, sathî bir müşâhid için, bundan başka bir hükme varmak, imkânsız- dı. Burada yapılan en büyük hatâ, içtimaî bir müessese'nin yalnız muayyen bir dev- ri için doğru olan bir hükmün, onun bü- tün hayatına ve mahiyetine teş- mil edilmesindedir. Muayyen içtimaî zarû- retler neticesinde vücud bulan herhangi bir

müessesese, muayyen şartlar dairesinde cemiyet için çok faydalı olduğu halde, sonradan türlü türlü âmillerle asıl hüviyetini büsbütün kaybedebilir ve soysuzlaşabilir; daha doğru bir ifade ile, tarihî şartlardaki büyük değişmeler, onu lüzumsuz hattâ zararlı bir şekle sokabilir. Vakıf müessesesinin tarihî inkişafını kabil olduğu kadar yakından tetkik ettikten sonra, çok açık olarak görüyoruz ki, İslâm âleminin *iktisadî* ve *ahlâkî* gerileyişinde vakıf aslâ esaslı bir âmil olmamıştır; bilâkis, türlü türlü harici ve dahilî âmiller te'siriyle İslâm âlemi inhitata uğradıktan sonra, vakıf müessesesi de, sair İslâm müesseseleri gibi inhitata uğramış, soysuzlaşmış, hakikî hüviyetini kaybetmiştir. Eğer vakıf müessesesi iktisadî ve ahlâkî bakımlardan İslâm âlemi üzerinde geriletici bir âmil olsaydı, bu te'sirini daha ilk asırlardan itibaren yani daha Emevîler ve Abbâsîler zamanında kendini göstermesi icab ederdi. Hâlbuki, İslâm medeniyetinin ileri devirlerinde, sair İslâm müesseseleri gibi, vakıf müessesesi de mükemmel işlemiş, içtimaî yardım, nafia ve maarif işlerinde - o zamanki Garb âleminde tasavvuru bile imkânsız - büyük terakkiler temin etmişti.

Esasen İslâm hukukçuları, zamanın *ictimâî* ve *iktisadî* şartlarına uygun olarak sistemleştirdikleri vakıf müessesesini, o şartların tebeddülü karşısında cansız bırakmamak ve yeni şartlara intibak ettirmek için, *doktrin* bakımından da daima genişletmişler, vakıf prensipleri üzerinde mühim tâdiller yapmışlardır. Yukarıda anlattığımız veçhile, İmâm Ebû Yusuf'un kurduğu sistem, *Kitab'a* ve *Sünnet'e* tamamen uymamakla beraber, sırf içtimaî ihtiyaçları karşıladığı için o kadar sür'atle yayılmıştı; aynı ihtiyaçlar, birtakım zarûretler karşısında bu müessesenin maddî zorluklarını azaltmak maksadile İslâm hukukçularının yeni çareler bulmalarına sebebiyet vermiştir: muhtelif İslâm memleketlerinde vakıf gayrimenkulleri üzerinde yapılan ve *İcâreteyn* (Mısır ve Trablusla beraber Osmanlı İmparatorluğunda), *Hikr* veya *Hukr* (Suriye ve Mısırdaki), *Kirdâr* (Trablus ve Tunusda), *Mukataa* (Osmanlı İmparatorluğundan), *Enzel - İnzâl* (Tunusta) *Ana:*

'*Anâ*' (Fransız işgalinden evvel Cezayirde), *Guelza - Calas* (Fasda), *Gza - Cazâ* (Fasda), *Khalv-al-intijâ* (bütün Mağrib'de) gibi isimler alan muhtelif mahiyette akidler, vakıf servetinin tedâvülünü temin için, yani eski sisteme göre kendilerinden faydalanmak kabil olmıyan birtakım vakıf mallardan vakfın istifadesine meydan vermek maksadiyle ortaya çıkmıştır. Yangınlar veya sair birtakım sebeplerle artık vakfa varidat getirmek kabiliyetini kaybetmiş emlak ve arâziden istifadeyi temin eden ve gayede müşterek olmakla beraber şeklen birbirinden farklı bulunan bu akidler, hakikatte birer *hiyl 'er'iye* yani *hukukî çareler* gibi telâkki olunabilir. *İcâreteyn* usûlünü Osmanlı hukukçularının hayatın dinamizmine uymak maksadile icad ettiklerini prof. Esad Arsebük söylemektedir; eğer bu doğru ise, aynı gayeye mâtufların esas bakımından aynı mahiyeti haiz olan diğer mümasil akidler, sair İslâm hukukçularının da bu hususta Osmanlı hukukçularından geri kalmadıklarını meydana koyuyor. Maamafih *İcâreteyn* usûlünün XVI. asırdanberi cari olduğunu tahmin eden Heffening, bu zikredilen muhtelif akid tiplerinin de, iptida vakıf icareleri için icad edilmiş olmayıp, esasen evvelce mevcut olan *eski icâre şekillerinin* muahharan vakıflara da teşmilinden ileri geldiğini tahmin etmektedir. Meselâ (723 H. - 1323 M.) de Fasda bir medrese için tanzim edilen vakıfnâmede, *Cazâ*'dan, (691 H. - 1292 M.) tarihli bir Mısır vakfiyesinde de *Hikr*'den bahsedilmekte ve bu akidlere tâbi emlakın vakfedildiği tasrih olunmaktadır. Makrîzî'nin «üçüncü bir şahıs tarafından işletilmesi memnû olduğunu» ifade ettiği emlakten maksad, galiba bu olmalıdır. Bunlar, esasen devlete ait topraklardı ki bir icâre mukabilinde üzerine bina yapmak ve ağaç dikmek kabildi; Makrîzî'ye göre bunlar sonradan umumiyetle *vakıf* mahiyetini almışlardı. (1061 H. - 1670 M.)de ölen Al-Fârûkî'nin bir fetvâsına göre, *Hikr* bir icâre akididir ki onunla bir toprak, üzerinde ziraat yapılmak ve ağaç dikilmek üzere ebedi olarak kiralanırdı. (827 H. - 1421 M.)de ölen Bezzazî'nin bir fetvâsında zikredilen ve şekline nazaran İran menşein-den geldiği anlaşılan *Kirdâr* da aynı mahi-

yette bir akiddir. Her iki halde de bu akde tâbi bir toprağın vakfedilip edilemeyeceği mevzuubahistir. Bu *akid*'lerde eskiden devlete ait arâziye mahsus bir icâr şeklinin devamını, daha doğrusu. Bizans hukukunda gördüğümüz *emphytéose*'ün islâmiyetten sonraki bir bakiyesini görmek mümkündür. Görülüyor ki Osmanlı hukukçularının bulduğu tahmin edilen *İcârıteyn* şekli, hattâ *Mukataa* usulü, *İslâmi* veya Bizantin. daha eski menş'e'lere maliktir.

Bütün bu hukukî ve tarihî izahattan sonra. vakıf müessesesinin islâm âlemi üzerindeki te'siri meselesini, tamamiyle *objektif* olarak şu birkaç satırla hulâsa etmek mümkündür: Vakıf müessesesi, dinî ve hukukî bütün müesseseler gibi, içinde inkişaf ettiği cemiyetin maddî ve manevî şartlarına uygun olarak ve cemiyetin umumî hayatıyla âhenğini muhafaza ederek uzun bir tekâmül geçirmiştir. Onun inkişaf ve inhitat devirleri, kendisini çerçevesiyen içtimai muhitin inkişaf ve inhitatıyla tamamen muvâzî gitmiştir: İslâm medeniyetinin yüksek devirlerinde, bu müessese de dini-hayrî vazifelerini muvaffakiyetle yapmış, İslâm kavimlerinin siyasi ve iktisadî gerileyişi onu da geriletmiş, soysuzlaştırmıştır. Esasen herhangi bir müessesenin, içtimai muhitinden mücerred olarak, iyiliği veya fenalığı aslâ düşünemez. Vakıf müessesesinin tarihî metodla tetkiki, bize, müesseselerin mahiyeti hakkındaki bu hakikatî, bir defa daha göstermiştir. Esasen bütün bu cins tarihî tetkiklerde olduğu gibi, bu tetkikimizde de «vakıf müessesesinin haddi

zâtında iyi veya fena olduğu» tarzında umumî ve mücerred bir *kıymet hükmü*'ne varacağımızı beklememelidir; biz, sadece, islâm - türk tarihinin umumî cereyanında vakıf müessesesinin mevkiini, ehemmiyetini, geçirdiği muhtelif safhaları *objektif* bir sûrette ve her türlü *doğmatik*'den uzak kalarak izah ettik. Tarihî tetkiklerin *kıymet hükümleri*'ne değil ancak *şer'iyet hükümleri*'ne varacağını bilenler, bu izahlarımızı gayet tabii bulacaklardır.

Son bir mütalea olarak şunu söylemekle iktifa edelim: Vakıf müessesesi, islâm hayatında çok mühim hukukî - iktisadî bir müessese olmakla beraber, İslâm âleminin yükseliş ve alçalışında onun te'sirini aramak, mes'eleyi tamamiyle yanlış vazetmektir; halbuki ilmin vazifesi, mes'eleyi doğru olarak ortaya koymakla başlar. Buna göre, asıl araştırılacak mes'ele, vakıf müessesesinin *hukukî ve içtimai tekâmülü* üzerinde, islâm kavimlerinin tarihî yürüyüşünün nasıl te'sir ettiğini anlamaktır. Biz bu küçük yazımızda, hukukî ve içtimai tarihimizin bu büyük meselesini işte bu görüş zaviyesinden tetkike çalıştık. En umumî hatlariyle çizmeğe çalıştığımız bu küçük taslağın, çok eksik ve biraz mübhem olduğunu, hattâ belki de birçok noktalarda yanlış bulunduğunu itiraftan çekinmiyelim. Fakat bütün bunlara rağmen, bu küçük tetkikin *usûl ve telâkki* bakımlarından, hukuk tarihiyle ve bilhassa vakıf mes'eleleriyle uğraşanlar için faydasız olmayacağını ümit etmekteyiz.

Ankara: 21 Temmuz 1941

B i b l i y o g r a f y a

Mekalemizin metninde, istifade etmiş olduğumuz_ hukukî ve tarihi bâzı kaynaklar ve tetkikler birer birer gösterilmiştir. Maamafih buna bir ilâve olarak vakıf müessesesine ait en mühim kaynaklarla tetkikleri, burada azçok tasnifli ve tenkidli bir şekilde sıralamayı da faydalı gördük. Memleketimizde vakfa dair neşredilen en son tetkiklerde bile, bu hususta şimdiye kadar yapılan bir yığın neşriyattan hiç istifade edilememiş olması, böyle bir bibliyoğrafyaya şiddetle ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu bibliyoğrafyanın hemen kâmilen hukukî mahiyetteki eserlere ait olduğunu bilhassa tasrih etmeliyiz: Çünkü türk - islâm tarihine ait her türlü edebî ve diplomatik kaynaklarda, vakıf tarihini şiddetle alâkalandıran birçok mühim tafsilâta tesadüf edilmekle beraber, burada onlardan bahse imkân ve lüzum yoktur. *Vakıflar Dergisi*'nin ilk sayısındaki mekalemiz, vakıf tarihiyle uğraşmak isteyenlere, bu hususta nasıl bir yol tutulmak lâzımgeldiğini azçok gösterebilir. Şimdiye kadar neşredilmiş vakfiyyeler, vakıf fermanları, vakıf kitabeleri gibi, muhtelif devirlere ve muhtelif türk - islâm devletlerine ait vakıf vesikaları hakkında da izahat verecek değiliz. Sırf hukukî mahiyette olan bu bibliyoğrafyayı tamamlamak için buna şiddetle ihtiyaç bulunduğu muhakkaktır; çünkü, daha ziyade nazari mahiyette olan hukukî sistemlerin tathikat sâhasında yâni içtimai hayatta ne gibi şekiller aldığını *concret* bir tarzda yâni misalleriyle, örnekleriyle görüp mukayese etmek için her türlü vakıf vesikalarına şiddetle ihtiyaç olmakla beraber, bunu şimdilik *Dergî*'nin gelecek sayılarına bırakıyoruz; ve bu bibliyoğrafyayı, hemen münhasıran, vakfın sadece hukukî cephesini tetkik eden eserlere tahsis ediyoruz.

I. ŞARK ESERLERİ.

Eski ve yeni fıkıh kitaplarının birçoğunda, Fetvâ mecmualarında vakfa ait bir-

çok malûmata tesadüf olunur. Başlıbaşına bir kütüphane teşkil eden bu eserlerden burada bahse imkân yoktur. Sadece vakfa ait olan ve basılmış olmak itibariyle arayıcıların kolayca istifade edebilecekleri başlıca eserleri söyleyelim: Hilâl b. Yahyâ (ölümü 245 H. 859 M.), *Kitab-ı Ahkâm-ül-Vakf*, Haydarâbâd 1355; - al - Khassâf (ölümü 261 H. - 875 M.), *Ahkâm-ül-Vakf*, Kahire 1904; - İbrahim b. Mûsâ al-Tarâbulusî (ölümü 922 H. - 1516 M.), *El İs'âf fî Ahkâm-ül-Evkaf*, Kahire, 1929); Hanefi fıkhına göre yazılmış olan bu eserin tercümesi B. Ad da ve E. D. Ghalioungui tarafından şu isimle neşredilen kitabın birinci kısmındadır: *le Wakf*. Alexandrie, 1893; - memleketimizde Tanzimattan sonra, Ömer Hilmi, Ali Haydar, Elmalılı Mehmed Hamdi efendinin vakfa ait kitablarıyla Profesör Ebül'ulâ'nın vakıf ahkâmına dair İstanbul Hukuk Fakültesindeki ders notlarını zikredebiliriz. Bay Ali Himmet Berkî'nin 1941 de İstanbul'da neşredilen *Vakıflar* adlı kitabı, bizde bu hususta son neşredilmiş eseridir. Profesör Esat Arsebük'ün *Mameleke istinat eden şahsiyet: Vakıf* (Adliye ceridesi, sene VIII, sayı 12. Ankara 1937, S 1130 - 1170) adlı mekalesiyile, bunun biraz daha tevsî edilmiş bir şeklini ihtiva eden *Medenî Hukuk* (C. I. İstanbul 1933, S. 296 - 338)unu ilâve edecek olursak, bizde vakıflara ait neşriyatın hemen umumî bir bilânçosunu vermiş oluruz. Profesör Ömer Lûtfî Barkan'ın *Şer'i miras hukuku ve evlâdlık vakıflar* adlı mekalesi, bu cins vakıfların osmanlı İmparatorluğundaki inkişaf derecesini göstermek itibariyle, hukuk tarihi bakımından çok mühim ve ilk defa yapılmış bir tetkiyktir.

II. GARB ESERLERİ.

A. İslâm hukukundan umumî bir sûrette bahsedilen, yahut herhangi bir mezhebe ait doktrinleri ihtiva eden garb eserlerinde (yahut garb dillerine çevrilmiş bu gibi şark eserlerinde) vakfa ait mühim malûmat bulun-

duğunu söylemiştik. Burada bu eserlerin en mühimlerinden birkaçını zikrederim:

A. Torna u w, *Le Droit musulman*, traduit par Eschbach, Paris 1860; Van den Berg, *Pirincipes du droit musulman*, traduit par R. de France de Tersan, Alger 1896 (bu eser Hanefî ve Şafîî mezhepleri ahkâmını havidir); E. Zoys, *Traité élémentaire de droit musulman algérien*, 2 vol., Alger 1885 - 1886; Th. W. Juynboll, *Handbuch des Islamischen Gesetzes*, Leyden 1910 (bu eser Mâlikî mezhebine göre yazılmıştır); E. Sachau, *Muhammedanisches Recht nach Schafîitischer Lehre*, Berlin 1897; D. Santillana, *Instituzioni di diritto musulmano malichita con riguardo anche al sistema sciufiita I*, Rom. 1926 (bu eser Mâlikî mezhebine göre yazılmıştır).

B. Doğrudan doğruya vakıf müessesesine veya vakfın îslâm memleketlerindeki vaziyetine ait yazılmış başlıca eserler de şunlardır :

Eug. Clavel. *Le Wakf ou Habous*, 2 vol., le Caire 1896 (Hanefî ve Mâlikî mezheplerine göre yazılmıştır); - Ernest Mercier, *le Hobous ou Ouwkof, ses règles et sa jurisprudence*, Alger 1895; aynı müellifin: *Deuxième étude sur le Hobous ou Ouwkof*, Alger 1898; aynı müellifin: *Le Code de Hobous ou ouwkof selon la législation musulmane*, Constantine 1899; Krcşmarik, *Das Wakfrecht von Stadpunkte des Şari' altrechtes nach der Hanafit*. Alman Şark Cemiyeti mecmuası, C XLV (1891), S 511 - 576; - M. D' Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, Paris 1788.

Türkiye vakıfları hakkında:

M. Belin, *Extrait d'un mémoire sur l'origine et la constitution des biens de mainmorte en pays musulmans*, Journal asiatique, 1852, P. 377 - 427.

Gatteschi, *Etude sur la propriété foncière, les hypothèques et les Wakfs*, Alexandrie, 1896.

Yine aynı müellifin şu eserine de müracaat edilebilir: *Manuel de droit public et privé ottoman*, 1865.

Mısır vakıfları hakkında:

A. Shoukry Bidair, *l'Institut-*

ion des biens dits Habous ou Wakf, Paris 1924;

A. Y. Massouda, *Contribution à l'étude du Wakf en droit égyptien*, Paris 1925;

A. Cotta, *Le Régime du Wakf en Egypte*, Paris 1926.

Y. M. Delavor, *Le Wakf et l'utilité économique de son maintien en Egypte* (Revue des études islamiques) mecmuasında çıkmıştır, 1929.

A. Sekaly, *Le Problème des Wakf en Egypte* (aynı mecmua, 1929).

Trablus vakıfları hakkında:

Gius. Califano, *Il regime dei beni Auqâf nella storia e nel diritto dell'islam*, Tripoli, 1913.

E. Cucinotta, *Instituzioni di diritto coloniale italiano*, Roma 1930.

Tunus vakıfları hakkında:

H. de Monteti, *Une loi agraire en Tunisie*, 1927.

E. Fittoussi et A. Benazet, *L'Etat tunisien et la protectorat français*, Paris 1931.

Cezayir vakıfları hakkında:

E. larcher, *Traité élémentaire de législation algérienne*, Paris 1923.

J. Terras, *Essai sur les biens habous en Algérie et en Tunisie*, Lyon 1899.

M. Mercier, *Etude sur le Wakf abadhite et ses applications au Mزاب*, Alger 1927.

Fas vakıfları hakkında:

Michaux-Bellaire et Graille, *Les Habous de Tanger* (Archives marocaines mecmuasının XXII - XXIII. cildlerinde).

L. Milliot, *Demembrements des Habous*, Paris 1918.

P. L. Rivière, *Traité, codes et lois du Maroc*, Paris 1925.

Cava vakıfları hakkında:

Bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'nin zeylinde Kern tarafından yazılmış olan *Wakap* maddesine kâfi malûmat vardır (Cava'da, Malezyada, Şarkî Hint adalarında vakfa *Wakap* ismi verilir).

Vakıf hakkında en umumî mahiyette ve en

mühim tetkik olarak Marcel Morand'ın *Etudes de droit musulman algérien*, Alger 1910 adlı tetkikler mecmuasındaki mekalesi zikredilebilir. Heffening tarafından 1933 de *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazılan Vakf maddesi de oldukça güzel ve toplu bir hulâsadır.

C. Vakıf sistemi, İslâm hukukundaki arâzî rejimiyle sıkı sıkıya alâkalı olduğundan, bu husustaki şark ve garb eserlerinde de vakfa ait mühim malûmata tesadüf edilir. Umumiyetle İslâm fıkıh kitaplarında ve Osmanlı devri için Ebüssü'd'un *Mârûzâtı* ile sair osmanlı fetvâ kitaplarında buna ait izahat mevcut olduğu gibi. Tanzimattan sonra neşredilen arâzî kanunnâmesi'nin şerhine ait Âtıf bey, Haydaş efendi, Hüsnü efendi, Ziyaeddin, Halis Eşref; H. Cemaleddin taraflarından vücade getirilen matbû şerhler de az çok istifadelidir. Maamafih bu türkce matbû şerhlerde, eski fıkıh kitaplarından ve eski osmanlı kanunnâmelerinden lâyıkile istifade edilmemiş, ve bir dereceye kadar H. Cemaleddin'in eseri müstesna olmak üzere, diğerleri birbirinin hemen hemen taklit ve tekrarından ibaret kalmıştır. Tarihi noktai nazara tamamiyle yabancı olan bu eser müelliflerinin, Avrupada İslâm arâzî hukukuna dair neşredilmiş eserlerden de tamamiyle habersiz kalmış olmaları hayrete şayandır. Evkaf ve arâzî meselesini bundan sonra ciddî bir tarzda tetkik etmek istiyecek genç hukukçularımıza bir rehber olmak üzere, bu husustaki başlıca tetkikler arasında bilhassa vakıflar meselesinden bahsedenleri zikredelim:

Vorms, *Recherches sur la constitution de la propriété foncière dans les pays musulmans*, Paris 1844.

Belin, *Etude sur la propriété foncière en pays musulmans*, Paris 1861.

Van Berchem, *La Propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes*, Geneve 1883.

Gatteschi, *Des lois sur la propriété dans l'empire ottoman*, Paris, 1876.

E. Mercier. *La Propriété foncière en Algérie*, Alger 1898.

A. Mesureur, *La propriété foncière au Maros*, Paris 1918.

J. Chaoui, *Le Régime foncier en Syrie*, Aix 1928.

L. Zamaria, *Mode de conservation et de transmission de la propriété foncière en Syrie*, Paris 1935.

Cardon, *Le Régime de la propriété foncière en Syrie et au Liban*, Paris 1932.

E. Amar, *L'Organisation de la propriété foncière au Maroc*, Paris 1913.

Recherches sur la nature et sur les révolutions du droit de propriété en Egypte, depuis la conquête de l'Egypte par les musulmans, jusqu'à l'expédition française (Mémoires de l'Institut, Vol. I. 5. 6. 7).

Padel et Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904.

D. Vakıf meselesi, mekalemizde işaret ettiğimiz veçhile, miras hukuku ile pek yakından alâkalı olduğundan, bu hususa ait yapılmış garb tetkiklerinde, dolayısıyla vakıf müessesesinden de bahsedilmektedir. Bu husustaki bibliyografyayı bu bakımdan da eksik bırakmamak için, bu türlü eserler arasında vakfa ait mühim malûmatı ihtiva eden bâzılarını zikredelim:

Sauteyra et Cherbonneau, *Statut personnel et succession*, 2 vol., Paris 1873 (malikî mezhebine göre yazılmış olan bu eserde, vakıf hakkında bilhassa hanefî esaslarına göre malûmat verilmiştir).

Tchacos, *De la succession en droit ottoman*, paris 1892.

E. Clavel, *Du statut personnel et des successions d'après les différents rites, spécialement d'après le rite hanafite*, 2 vol., Paris 1895.

F. Peltier et G. H. Bousquet, *Les Successions agnatiques mitigées*, Paris 1935.

Hacoun, *Etude sur l'évolution des coutumes des Kabyles, spécialement en ce qui concerne l'exhérédition des femmes et la pratique de habous*, Alger 1921.

Jean Baz, *Essai sur la fraude à la loi en droit musulman*, Paris 1938.